

Caert Thresoor

Een onbekende kaart
van Nederland met de
Fossa Drusiana

De Nederlandse hydro-
grafische opnemingen
aan de zuidwestkust
van Nieuw-Guinea

Ornamentiek in kaarten
van Josua van den Ende

De Duitse mijl en de
Duitse voet

2019-38

Tijdschrift voor de Geschiedenis van de Kartografie

Inhoud

- 3 Hans Kok
Een onbekende kaart van Nederland met de Fossa Drusiana: een manuscriptkaart op perkament als stukje in de puzzel?
- 9 Willem Mörzer Bruyns
De Nederlandse hydrografische opnemingen aan de zuidwestkust van Nieuw-Guinea en in de Arafurazee, 1826-1835
- 14 Jan Muylle
Ornamentiek in kaarten van Josua van den Ende (ca. 1604). Ontleend aan prenten van Johannes Stradanus, Maarten van Heemskerck en Theodoor de Bry
- 19 Gerrit Berends
De Duitse mijl en de Duitse voet
- 26 **Besprekingen**
- 29 **Varia Cartographica**
- 33 **Nieuwe literatuur en facsimile-uitgaven**

CAERT-THRESOOR

Een uitgave van de Barent Langenes Stichting

Redactie

Gijs Boink, dr Kees van Grootheest, Ron Guleij, Capt. Hans Kok, dr Ferjan Ormeling, drs Ester Smit, drs Martijn Storms, drs Reinder Storm, Erik Walsmit. Correctie Engelse teksten Francis Herbert (Londen)

Internet

www.caert-thresoor.nl (volledige jaargangen met een vertraging van drie jaar; inhoud en samenvattingen vanaf 1982, aanwijzingen voor auteurs)

Secretariaat

R. Storm, p/a Allard Pierson I De Collecties van de Universiteit van Amsterdam, Oude Turfmarkt 129, 1012 GC Amsterdam, E-mail: redactie@caert-thresoor.nl

Barent Langenes Stichting

Socr.: E. Heere, Glenn Millerpad 12, 3543 GE Utrecht

Abonnementen en administratie

Abonnementen (alleen per hele jaargang van vier nummers) € 30,00
België € 32,00; Europa (zonder België) € 38,00; buiten Europa € 42,00
Losse nummers € 8,00

Betaling EU-landen middels bankoverschrijving. Overige landen via Paypal
Opgave van abonnementen, adreswijzigingen en bestellingen van losse nummers aan: Administratie Caert-Thresoor, Mijerstraat 20, 2613 XM Delft, administratie@caert-thresoor.nl
ABN AMRO, IBAN: NL19ABNA0408579447

ISSN 0167-4994

Copyright

Het overnemen of vermenigvuldigen van artikelen is slechts geoorloofd na schriftelijke toestemming van de redactie.

Advertentietarieven

Op aanvraag bij administratie@caert-thresoor.nl

De uitgave van dit nummer is mede mogelijk gemaakt door een subsidie van de Stichting Historische Cartografie van de Nederlanden.

Afbeelding omslag:

Detail van een onbekende kaart van Nederland, manuscript op perkament, 1592 (collectie HEK).

Rond het begin van onze jaartelling verbleef de Romeinse generaal Nero Claudius Drusus (38 - 9 voor Christus) in onze streken. Hij was als bevelhebber vanuit Rome uitgezonden naar Noordwest Europa met als opdracht niet alleen de grenzen van het Romeinse Rijk te verdedigen, maar het Rijk ook uit te breiden met Germaanse gebieden tot aan de Elbe. Hij was een afstammeling van een bekende Romeinse familie, die uiteraard het vertrouwen van de keizer genoot. Hij was de stiefzoon van de latere keizer Tiberius, die trouwde met zijn moeder Livia; overigens zijn niet alle bronnen eensluidend. Drusus overleed op jonge leeftijd ten gevolge van een val van zijn paard. Hoewel men ervan uitgaat dat hij meerdere waterwegen zou hebben laten graven, blijken er op dit gebied toch een aantal kwesties te bestaan waarover tot op heden gediscussieerd wordt. Ook op de hieronder vermelde, 1592 gedateerde manuscriptkaart op perkament komt een zogenoemde 'Fossa Drusiana' voor.

Strategische achtergrond van de Fossa Drusiana

Eén van Drusus problemen was het ontbreken van snelle en betrouwbare bevoorradingswegen voor de troepen in het veld. Waterwegen bestonden wel, maar waren gedeeltelijk slechts bruikbaar in combinatie met tochten over zee langs de kust. De Romeinen waren op dit gebied niet ervaren en zij hadden ontzag voor de weer- en windcondities

Capt. J.D.A. Kok is gepensioneerd KLM gezagvoerder en was ook Plaatsvervangend Hoofd Training Stuurhutbemanningen. Hij is voorzitter van de International Map Collectors' Society en redactielid van *Caert-Thresoor*.

Een onbekende kaart van Nederland met de Fossa Drusiana

Een manuscriptkaart op perkament als stukje in de puzzel?

1. Fossa Corbulonis volgens Menso Alting, 1697/1701 (collectie HEK).

die de Noordzee kenmerkten en beschikten misschien ook niet over genoeg zeewaardige schepen voor deze route buitenom. Drusus liet daarom een aantal waterwegen aanleggen, die het mogelijk zouden maken om binnen de duinenrij langs de kustgebieden te blijven en die, zodoende, gevaarlijke tochten over zee overbodig zouden maken. De Romeinen hebben op meerdere plaatsen deze strategie gehanteerd en ook van Drusus wordt vermoed dat hij meerdere kanalen heeft laten aanleggen, die veelal onder de naam van 'Gracht van Drusus' te boek staan, of wel als 'Fossa Drusiana'.

Waar ligt de 'echte' Fossa Drusiana?

In de geschiedschrijving van het Bataafse gebied komen vier opties voor. Alle vier worden in de literatuur als 'Fossa Drusiana' aangeduid. Ten eerste wordt de loop van de rivier de Vecht (van Utrecht naar Muiden) vermeld. Bovendien ligt meer zuidwestelijk daarvan de 'Fossa Corbulonis', die achter de duinen een verbinding vormde tussen de Oude Rijn vanaf het huidige Leiden en de delta van Maas en Waal, ruwweg via Naaldwijk, zoals wij dat nu kennen. De Romeinse generaal Corbulo zou een door Drusus begonnen kanaal hebben afgemaakt in de jaren van 47

2. Fossa Corbulonis volgens *Belgii Veteris typus* van Ortelius, 1594 (collectie HEK).

tot 50 na Christus. Een tweede versie van de Fossa Corbulonis loopt ongeveer vanaf Wijk bij Duurstede naar Dordrecht. Langzamerhand heeft de theorie, die stelt dat de eigenlijke Fossa Drusiana in het Arnhemse te zoeken is, de overhand gekregen. Het kanaal zou tussen 12 en 9 vóór Christus zijn aangelegd. Uit historische kaarten en uit geschreven bronnen wordt gecon-

cludeerd dat Drusus een kanaal liet graven van de Romeinse nederzetting Castra Herculis bij het huidige Arnhem naar de rivier de Oude IJssel om, daarmee via het Flevo Lacus binnen de boog van de Wadden blijvend, zijn troepen van Friesland tot Bremen vanaf de Rijn te kunnen vervoeren en bevoorraden. Bij Arnhem is een grafsteen in de Rijn gevonden, die deze

4. Fossa Drusiana volgens Kaerius in zijn *Belgii Veteris Typus* van 1617 (collectie HEK).

theorie aannemelijker maakt. In vroeger tijden splitste de (Oude) IJssel zich volgens Menso Alting (1636-1712) niet af van de Rijn, maar stroomde in zijn eigen stroomgebied vanuit Duitsland richting Doesburg op haar weg naar het Flevo Lacus, de voorloper van de Zuiderzee.

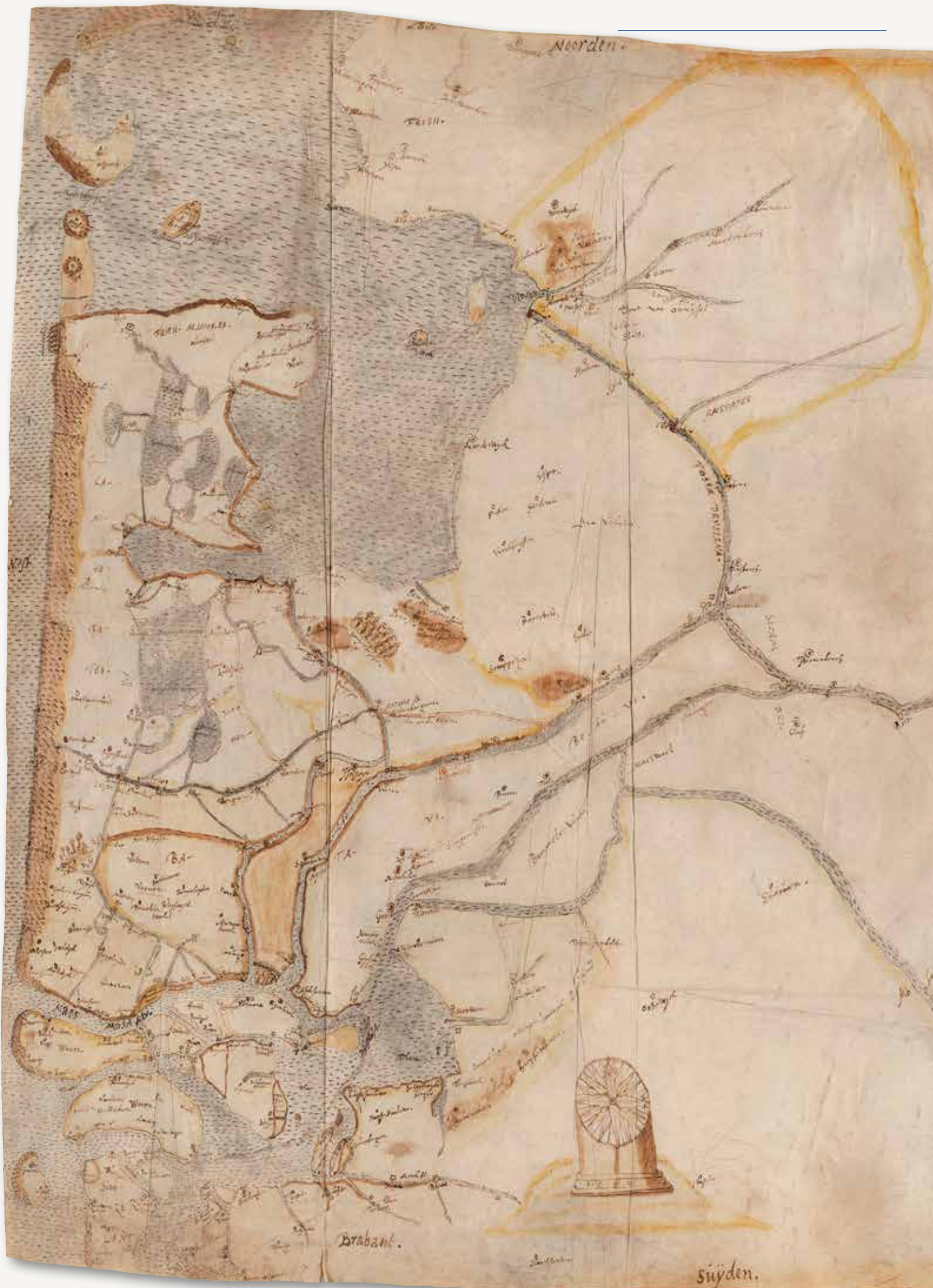
De verbinding die Drusus hier zou hebben laten aanleggen doorbrak een waterscheiding en verbond de Rijn met de Oude IJssel en maakte daarmee de bovenstroomse Oude IJssel tot een onbelangrijke stroom, die in vergelijking met de ontstane (Nieuwe) IJssel slechts weinig water voerde. Een tweede historische kaart, in 1617 uitgegeven door Kaerius, beeldt de situatie iets anders af. De Oude IJssel staat daar in verbinding met de Rijn en de huidige IJssel begint bij Doesburg op weg naar het Flevo Lacus. De Gracht van Drusus is dan de verbinding van de Rijn en de Oude IJssel bij Arnhem naar dat voormalig kleine riviertje, een andere uitleg van een bijna gelijke situatie.

Historische kaarten

Historische kaarten aangaande de Fossa Drusiana zijn te vinden bij Bernhard Schotanus à Sterringa (1639-1704), in zijn boek van 1664, *Beschrijvinge van de Heerlykheid van Friesland*. De Groningse burgermeester Menso Alting (1636-1712), publiceerde een groot aantal historische kaarten in 1697 (Part I) en 1701 (Part II) van zijn *Descriptio Frisiae*. De tweede editie van Schotanus à Sterringa's atlas van Friesland, in 1718 bij Halma uitgegeven, bevat een historische kaart van Schotanus zelf en zeven, door

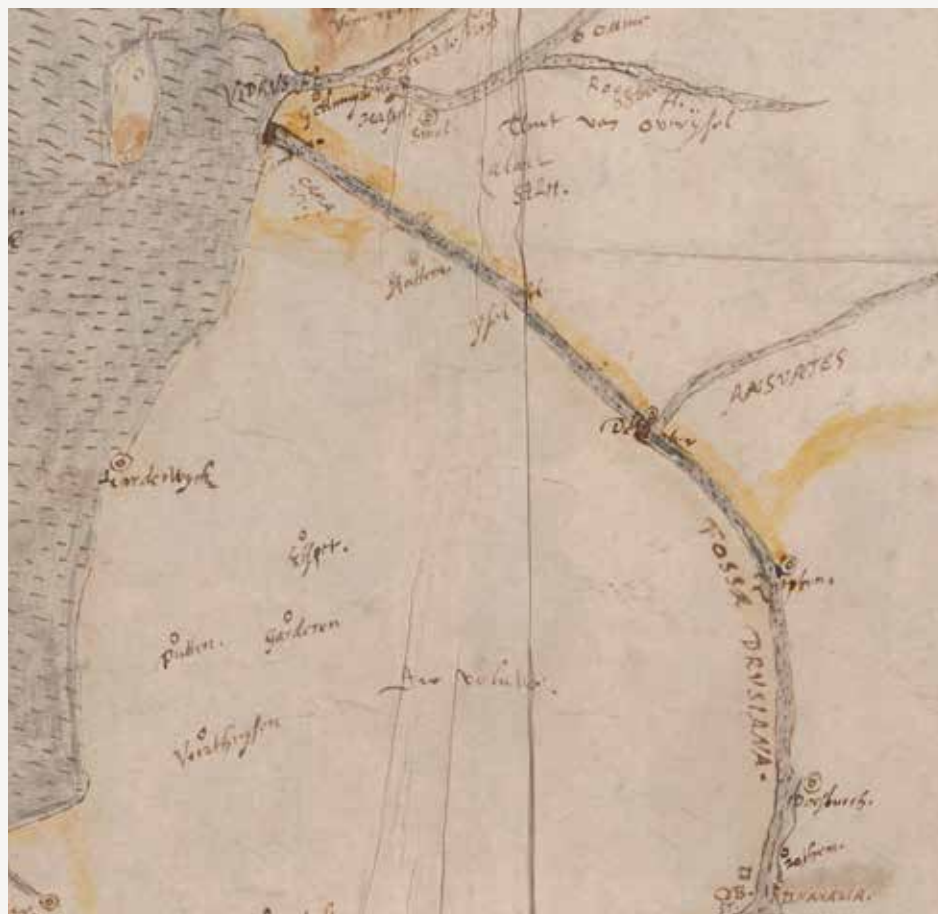

3. Nabalia fl. en de Fossa Drusiana/IJssel volgens Menso Alting, 1697/1701 (collectie HEK).

7. Anonieme kaart van Nederlandt, manuscript op perkament, 1592 (collectie HEK).

8. Detail van de manuscriptkaart van 1592: Fossa Drusiana, Arnhem, Doesburg, Zutphen, Deventer, Hatten, Genemuiden.

9. Detail van de manuscriptkaart van 1592: kompasroos met datering.

10. Detail van de manuscriptkaart van 1592: Texel, Marsdiep, Huisduinen, Wieringen, Schagen, Hondsbosche Zeewering, alles 'in statu nascendi'.

is wellicht bedoeld als kaart van het Graafschap Holland, aangezien de meeste topografie en geografie in de westelijke helft is te vinden; van Texel tot Zeeland, van het Hollandse strand tot voorbij onze oostgrens, is het gebied richting het oosten met steeds minder detail ingetekend. De 'Zuyderzee' is ingetekend met het eiland 'Urck'. In het Marsdiep is Wieringen te vinden. Huisduinen is als eiland ingetekend en in de Waddenzee is de ondiepte de 'Grindt' vermeld. Langs de Hollandse kust ontbreekt de Brittenburg (Arx Brittanica), maar bij de huidige Hondsbosche Zeewering is een constructie getekend,

die kennelijk tot doel had de golven daar te breken.

Op de oostelijke helft van de kaart zijn de IJssel (Fossa Drusiana) en de Maas en de Rijn wel ingetekend maar veel andere informatie is daar niet meer te vinden. De provincie Utrecht heeft nog wel enige toponiemen, evenals de zuidwesthoek van Friesland. Wel zijn West-Brabant en Zeeland tot en met Schouwen-Duiveland aanwezig, maar ook het Brabantse blijft meer naar het oosten tamelijk leeg. De kaart mag kennelijk geen aanspraak maken op een opmeting door landmeters; zo blijkt op het

eerste gezicht al dat bijvoorbeeld Schagen en Hattem niet op dezelfde breedte behoren te liggen. Aan de andere kant is dat wat kort door de bocht omdat over het ware noorden en het magnetische noorden, kaartprojecties en aanverwante zaken, niet gesproken wordt in deze snelle analyse van een kaartbeeld zonder lengte- en breedtegraden. Al met al lijkt de anonieme kartograaf in overeenstemming te zijn met de vigerende opvatting over de ligging van de Fossa Drusiana.

Literatuur

- Blonk, D. en J. Blonk-van der Wijst. 2000. *Hollandia Comitatus* p.70-78. 't Goy-Houten : HES & De Graaf Publishers B.V.
- Engelberts, E.M. 1783. *De Aloude staat en geschiedenis der Vereenigde Nederlanden*, Amsterdam; Van Krevelt, A. *Schets van de Gesteldheid van Nederland kort voor het begin van onze Tydrekening*, Amsterdam J. Allart.
- Huisman, Kerst. 1995. "De Drususgrachten - een nieuwe hypothese", in: *Westerheem* 44, p. 188-194. Haarlem : Archaeologische Werkgemeenschap voor Westelijk Nederland, 1952-2016.
- Koeman, C. 1969. *Atlantes Neerlandici* vol. III, p.122-123. Amsterdam : Theatrum Orbis Terrarum.
- Kort, Jan Willem de 2013. "Het Kanaal van Corbulo", in: *Westerheem* 5.62 p. 233-243. Haarlem: Archaeologische Werkgemeenschap voor Westelijk Nederland, 1952-2016.
- Kort, Jan Willem de et al. 2014. *The Fossa Corbulonis between the Rhine and the Meuse estuaries in the Western Netherlands*, Water Hist. p. 51-71. Dordrecht : Springer Science + Business Media.

Summary

An unknown map of the Netherlands with the Fossa Drusiana. A manuscript map on parchment as a piece in the puzzle? / Hans Kok

Historical maps report multiple Fossae Drusianae in different places in the Netherlands. It seems that over time, the option that the real Roman 'Fossa' be located near Arnhem has become accepted and that it now forms in fact an interconnection between two rivers, across a known watershed. Sources, based also on authors from Antiquity, like Ptolemy, Pliny and Tacitus, are acknowledged in a number of Dutch historical maps. Recently, an anonymous historic map, dated 1592, in manuscript on parchment, has emerged. Although its contents defy verification, it lends some further credibility to a number of known historical maps, dating from 1540 to 1734. The map is crudely drawn and clearly not subject of proper surveying techniques.

In 1828 voeren de *Triton* van de Koninklijke Marine en de *Iris* van de Koloniale Marine met drie opdrachten naar de zuidwestkust van Nieuw-Guinea. Er moest een militaire nederzetting worden gevestigd en een westelijk deel van het eiland voor Nederland in bezit worden genomen. De meevarende 'Natuurkundige commissie van Nederlands-Indië' deed er natuurhistorisch en etnologisch onderzoek, en tenslotte moesten de kust en riviermondingen hydrografisch worden opgenomen. Deze laatste opdracht is het onderwerp van dit artikel, dat bespreekt wat er van is terecht gekomen.*

Inleiding

In 1816 nam het jonge Koninkrijk der Nederlanden als erfgenaam van de Verenigde Oost-Indische Compagnie (VOC), het bestuur van de Indonesische archipel over van Groot-Brittannië, de overdracht van de Molukken was het jaar erna.¹ De kolonie Nederlands-Indië was daarmee een feit en de kolonisator zette de verkenning van het oostelijk deel van het omvangrijke eilandenrijk spoedig in. Belangrijk doel was om de kennis van dat gebied, die na de ondergang van de VOC in 1799 en de navolgende Britse bezetting teloor was gegaan, in te halen; kolonisatie volgde. Vanuit Batavia werden expeditieën via de Molukken naar de Kai- of Kei- en Aru-eilanden in de Arafurazee georganiseerd, ooit de uiterste oostgrens van het Compagniesgebied.² Nieuw-Guinea werd niet tot Oost-Indië gerekend, ook in de VOC-tijd niet, maar wel bezochten Com-

De Nederlandse hydrografische opnemingen aan de zuidwestkust van Nieuw-Guinea en in de Arafurazee, 1826-1835

pagniesschepen de zuidwestkust op zoek naar handel, overigens zonder succes. In 1636 werd Gerrit Thomasz. Pool bij de Umar-rivier met twee andere opvarenden door Papoea's gedood. In Nederlandse kaarten heette die rivier later de Moordenaars- of Doodslagersrivier. Opperkoopman Johannes Keyts voer in 1678 naar de zuidwestkust, maar door vijandigheid van bewoners kwam het ook toen niet tot handel.³ In de jaren 1820 ontstond er bij het gouvernement van Nederlands-Indië hernieuwde belangstelling voor Nieuw-Guinea, al was handel niet de belangrijkste reden.

James Cook was in 1770 met de *Endeavour* tussen Australië en Nieuw-Guinea door gevaren, van de Koraalzee naar de Arafurazee. Hij herontdekte daarmee de route die al in 1606 door de Spanjaard Torres was gevonden, maar die in vergetelheid was geraakt. Een reis door de Torresstraat, of door Cook's Straat van Endeavour, leverde tijdwinst op tussen de oostkust van Australië en de Indische Oceaan ten opzichte van de route benoorden Nieuw-Guinea. Het scheepvaartverkeer door die straten nam spoedig toe, maar hoewel sneller was deze vaarroute door de vele koraalriffen gevaarlijk en voor bemanningen een uitputtende onderneming.⁴ Voor verlichting van de reis besloot de regering in Londen in 1823 om op de noordkust van Australië, op de grens van de Arafurazee en Bandazee, havenplaatsen te stichten. Dit kwam Pieter Merkus, de gouverneur van de Molukken, bij gerucht ter ore en hij vreesde dat de Britten zich ook op Nieuw-Guinea zouden vestigen.⁵ Merkus was ervan overtuigd dat zo'n vestiging een bedreiging zou vormen voor de lucratieve specerijenhandel op de Molukken. In 1826 zond hij de brik *Dourga* van de Koloniale Marine onder de luitenant ter zee D.H. Kolff

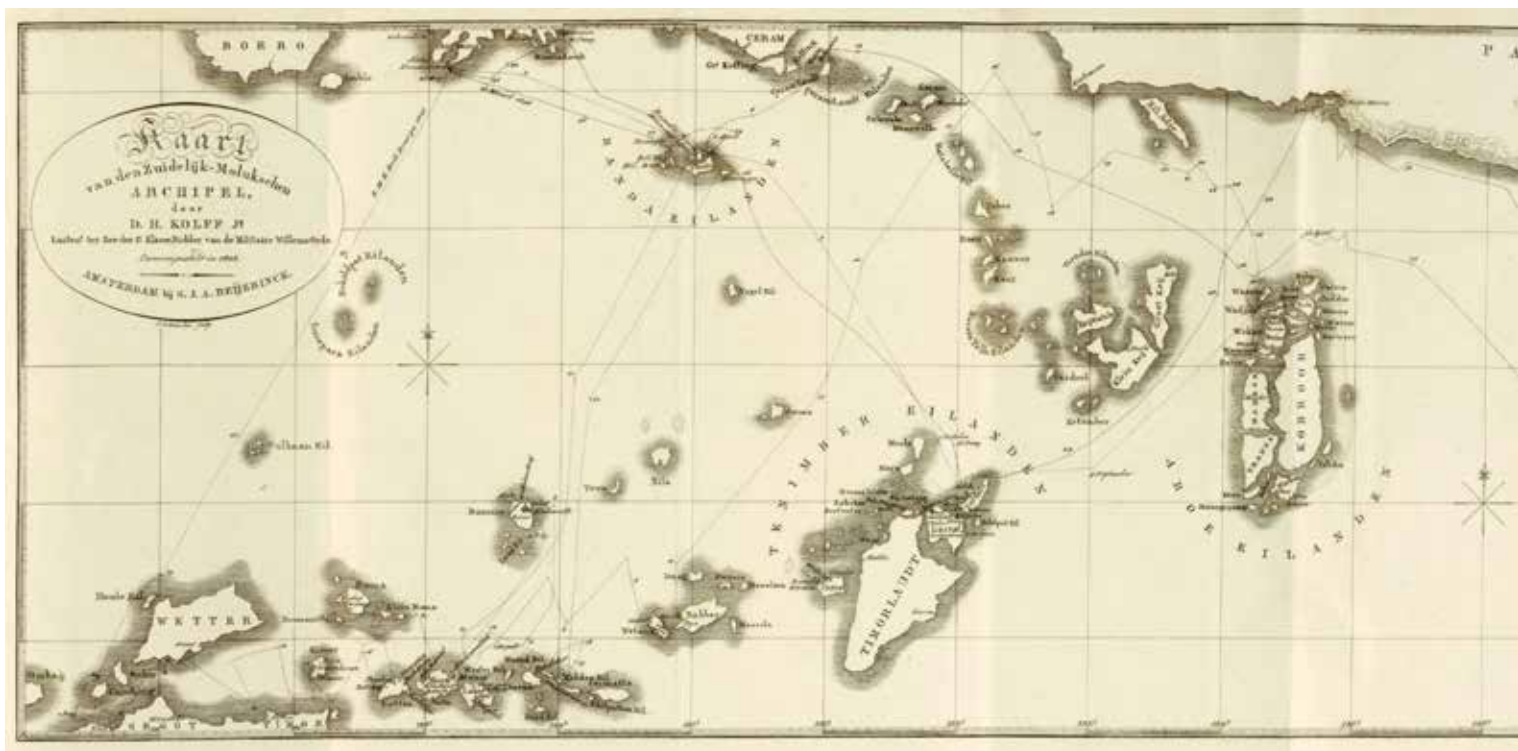
naar de zuidwestkust van Nieuw-Guinea. Een geheime instructie aan Kolff, waarvan in zijn reisverslag geen melding wordt gemaakt, was om te onderzoeken of er sprake was van Britse activiteit.⁶

De opdracht aan de *Triton* en *Iris*

Ofschoon Kolff op Nieuw-Guinea geen spoor van Britse activiteit aantrof, was Merkus er zeker van dat dit een kwestie van tijd zou zijn. Met toestemming van de regering in Den Haag en het gouvernement in Batavia, stuurde hij het korvet *Triton* en de schoener *Iris* in april 1828 naar de zuidwestkust van het eiland. De expeditie stond onder bevel van kapitein-luitenant ter zee J.J. Steenboom.⁷ Men moest er een militaire nederzetting stichten en bij proclamatie voor koning Willem I een westelijk gedeelte van het eiland in bezit nemen. De aanwezigheid van militairen diende om eventuele Britse kolonisten af te schikken, of zelfs te verjagen. Vanuit Merkusoord, zoals de nederzetting werd genoemd, zou de handel tussen Nieuw-Guinea en de Oost-Indische archipel in gang worden gezet. Om de eenzijdige inbezitting voor de buitenwereld te verhullen, voer de 'Natuurkundige commissie voor Nederlands-Indië' op de *Triton* mee om op het grotendeels onbekende eiland natuurhistorisch en etnologisch onderzoek doen. De derde opdracht was het hydrografisch opnemen van de bezochte kust en riviermondingen om daar later gedrukte kaarten van uit te geven. Zoals de volgende paragraaf laat zien was dat gebied merendeels onbekend, terwijl voor veilige navigatie door de voorgenomen handelsvaart nauwkeurige zeekaarten noodzakelijk waren. Deze opdracht vonden zo belangrijk dat er op de *Triton* voor hydrografisch opnemen een Marineofficier boven de sterkte meevoer, het was luitenant ter zee Carolus Johannes Boers.

Dr. W.F.J. Mörzer Bruyns is oud-senior conservator zeevaartkunde bij het Nederlands Scheepvaartmuseum, Amsterdam (thans Het Scheepvaartmuseum). De auteur heeft in 2019 het verslag van de reizen van de *Triton* en de *Iris* naar Nieuw-Guinea uitgegeven als deel 117 van de Linschoten-Vereeniging.

1. Kaart met de route van de Dourga van de Koloniale marine onder D.H. Kolff, in 1826 in de Arafurazee en bij Nieuw Guinea. Rechts onder is de monding van de Dourga-rivier. Amsterdam, 1828. Het Scheepvaartmuseum, Amsterdam, inv.no. S.0187 (10505).

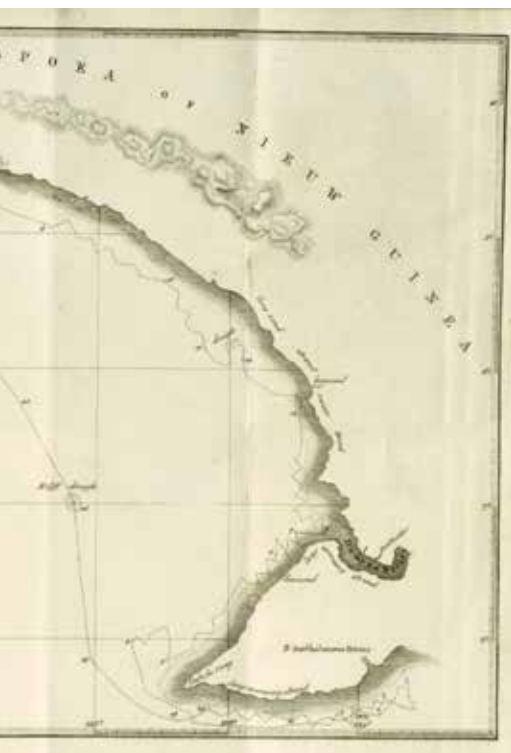
Beschikbare zeekaarten en zeemansgids van de Arafurazee

Alvorens op het hydrografisch werk van de Marineschepen in te gaan, worden de zeekaarten van de Arafurazee besproken waarover men in 1826 en 1828 beschikte. Voor de *Triton* waren de ervaringen van Kolff met de *Dourga* uit 1826 natuurlijk belangrijk. Zijn *Schets van het zuidwester gedeelte der kust van Nieuw Guinea en de Aroe Eilanden* was als meest recente kaart aan boord.⁸ Door het al genoemde reisverslag van Kolff en dat van Justin Modera, luitenant ter zee op de *Triton*, weten we over welke zeekaarten men nog meer beschikte.⁹ In de *Chart of the East India islands, exhibiting the several passages between the Indian and Pacific Oceans* (Londen, 1800) van Aaron Arrowsmith worden de Aru-eilanden foutief als één groot eiland weergegeven. Men gebruikte ook *The new chart of the China Sea and East India archipelago* (Londen, 1821) van John William Norie. In beide kaarten ontbreekt een deel van de zuidwestkust, een ander deel is summier omschreven als lijkende op 'broken hills like islands'. Arrowsmith en Norie baseerden zich op een zeekaart door John McCluer, een kapitein van de Engelse East India Company. Diens *Chart of the track and discoveries of the East India Company's cruizers Panther and Endeavour under*

command of lieut. John McCluer. 1790. 1791 & 1792, was in 1792 uitgegeven door Alexander Dalrymple, de hydrograaf van de East India Company. Langs de zuidwestkust liet McCluer weliswaar waterdieptes loden, maar de kust waarlangs de *Dourga*, *Triton* en *Iris* later voeren werd niet opgenomen. De weinige zeekaarten van de Arafurazee en de zuidwestkust van Nieuw Guinea waren dus onvolledig, en beter was er niet. Dat blijkt ook uit de aanwezigheid op de *Dourga* van een exemplaar van de – volgens Kolff voor navigatie ongeschikte – toen 100-jaar oude *Kaart van de zuyd-ooster eylanden van Banda*, waarin de Moordenaarsrivier van Pool is getekend. Deze kwam uit *Oud- en Nieuw Oost-Indië* door François Valentijn, die zijn kennis voornamelijk ontleende aan de reis van Johannes Keyts in 1678.¹⁰ Tenslotte gebruikte men op de Marineschepen waarschijnlijk ook een exemplaar van de tweede druk van de *India Directory*, een gezaghebbende zeemansgids van de Engelsman James Horsburgh.¹¹ Die baseerde zich voor de Arafurazee vooral op McCluer, en dus was ook Horsburgh's gids voor de vaart langs de zuidwestkust nauwelijks bruikbaar. Voor de *Triton* en *Iris* was er dus alle reden om nauwkeurige hydrografische opnamen te doen.

Het hydrografisch werk van de Triton en Iris

Na vertrek vanuit Ambon voeren de *Triton* en *Iris* met militairen voor de bezetting, en bannelingen voor bouw van de nederzetting, via de Aru-eilanden naar de Dourgarivier. Onderweg loodde men een zandbank aan, die de naam Triton Bank kreeg. De Dourga-rivier was in 1826 door Kolff ontdekt en naar zijn schip genoemd. Bij het opvaren ervan bemerkte men op de *Triton* dat het zoutgehalte van het water en het effect van eb en vloed niet afnamen, en dat de waterdiepte toenam. Dat hoorde niet bij een rivier en leidde tot de hypothese dat het een zeestraat was.¹² Wellicht liep die parallel aan de Torresstraat, maar dan zonder koraalriffen en zou dus een veilige vaarroute van de Arafura- naar de Koraalzee kunnen zijn. Boers en Modera namen de riviermonding hydrografisch op, de oevers waren moerassig en dus ongeschikt voor een nederzetting. Na een vijandige confrontatie met bewoners voeren de schepen al lodende in noordwestelijke richting verder langs deze kust, en bereikten de Utanata-rivier (nu Sungai-Uta, op 136° 2' O.L.). Hier waren de contacten met Papoea's vriendelijk en weer verrichtten Boers en Modera hydrografische opnamen. Daarbij bleek in de riviermonding een ondiep rif te liggen, waardoor grote handels- en Marineschepen niet naar binnen konden. Ook

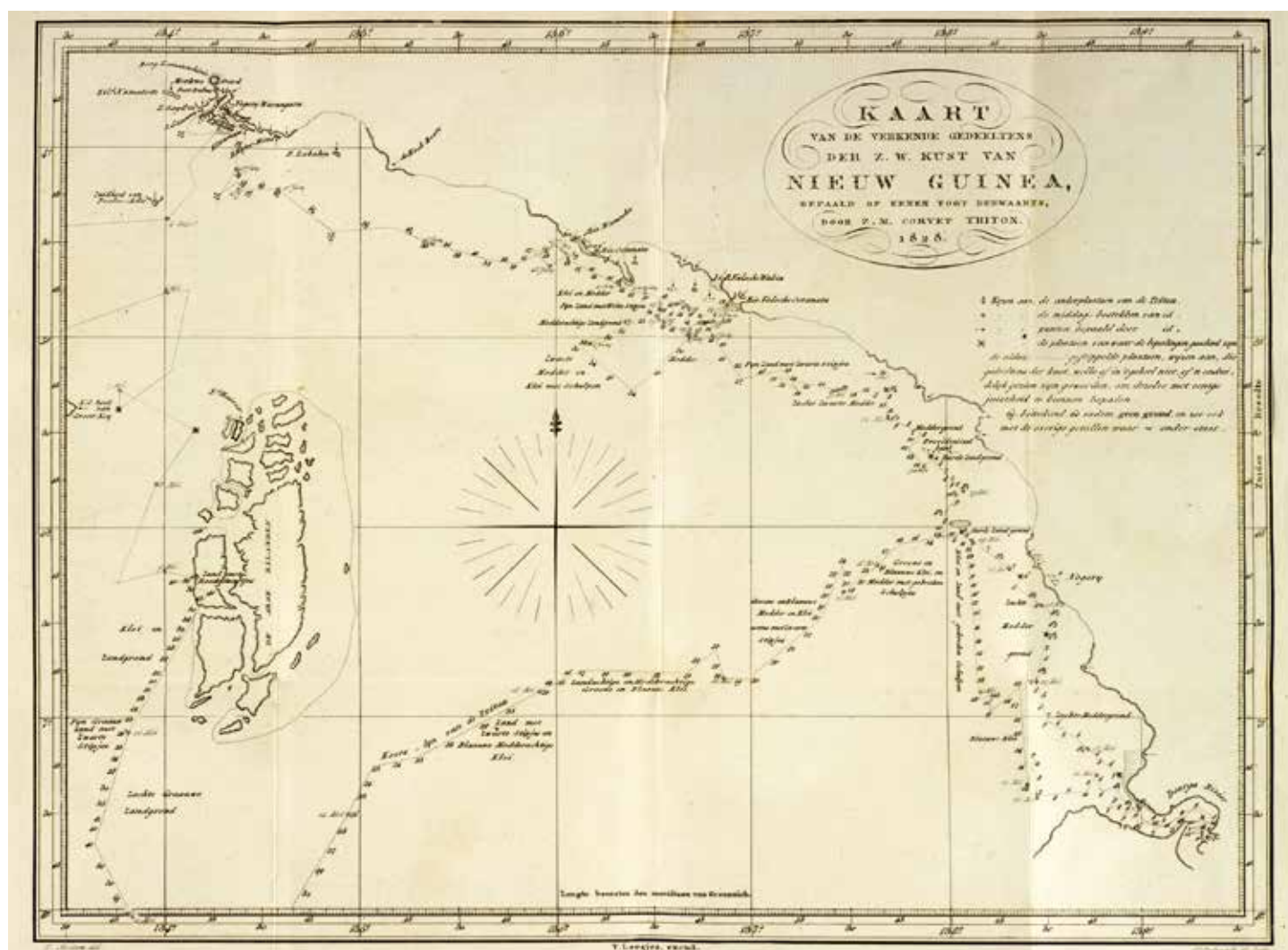

Gravure door J.C. Zürcher, uitgave G.J.A. Beijerinck,

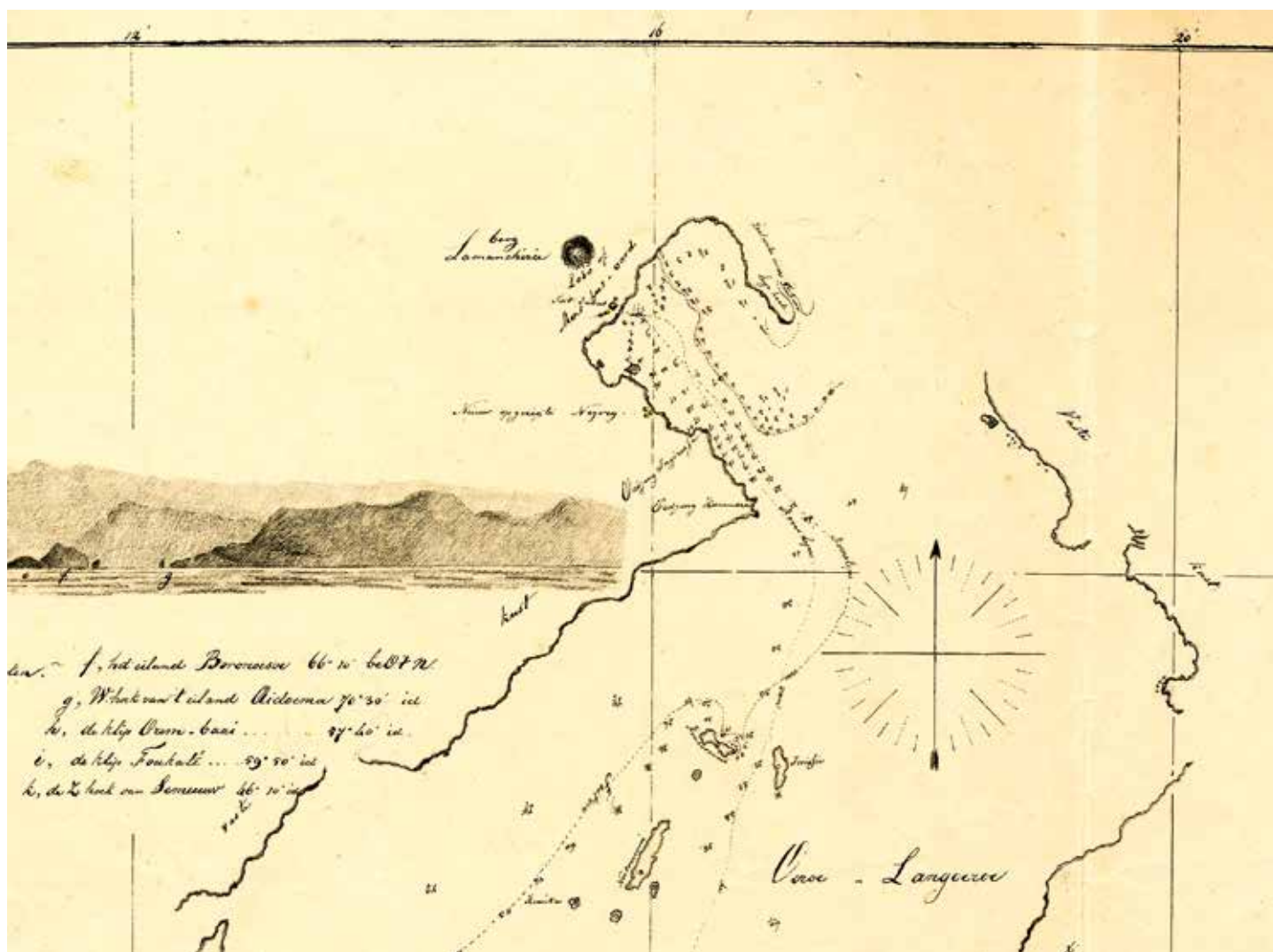
deze locatie was dus ongeschikt voor een nederzetting. Eind juni bereikten de schepen de verder naar het noordwesten gelegen, diepe Oeroe-Langoeroebaai waarbinnen men aan de voet van de Lamansiereberg een geschikte plek voor de nederzetting vond, plaatselijk Lobo genaamd. De baai werd hernoemd tot Tritons-baai (nu Teluk Triton) en Lobo heette voortaan Merkusoord (nu weer Lobo). Terwijl de scheepsbemanningen, de militairen en de bannelingen met vereende krachten een fort bouwden, namen Boers en Modera, met luitenant H.M.J. van Loon van de *Iris*, de baai en aangrenzende wateren hydrografisch op. Op 24 augustus 1828 was Fort Du Bus gereed en werd feestelijk in gebruik genomen; gelijktijdig nam men een westelijk deel van Nieuw Guinea bij proclamatie in bezit.¹³ Een week later keerden de *Triton* en *Iris* met de hydrografische opnamen naar Ambon terug.

De Dourga-rivier is een zeestraat

Men had nog geen antwoord op de vraag of de Dourga-rivier een rivier dan wel een zeestraat was, terwijl zo'n straat voor de scheepvaart tussen de Koraalzee en de Arafurazee van belang kon zijn. Om hier antwoord op te krijgen zond het gouvernement in Batavia in 1835 de schoeners *Postiljon* en *Sirene* van de Koloniale Marine, onder bevel van luitenant M. Langenberg Kool, naar de Dourga-rivier. De schepen voeren die op en bevonden zich na een aantal dagen weer in de Arafurazee. Daarmee was aangetoond dat het inderdaad een straat is en tevens dat die geen alternatief bood voor de Torresstraat. Langenberg Kool bracht de straat in kaart en noemde die naar Prinses Marianne, dochter van Willem I (nu de Selat Muli). Het land ten zuidwesten ervan was nu een eiland gebleken en werd Frederik Hendrik genoemd, naar een kleinzoon van de koning (nu Pulau Dolak of Yos Sudarso).¹⁴ De ontdekking van Langenberg Kool kreeg op Java en in Londen spoedig de aandacht.¹⁵

2. Kaart met de route van de Triton en Iris langs de zuidwestkust van Nieuw Guinea in 1828. Rechtsonder is de Dourga-rivier, linksboven de Tritons-baai. Gravure door D. Veelwaard naar J. Modera. Het Scheepvaartmuseum, Amsterdam, inv.no. S.0187: MM-0605.

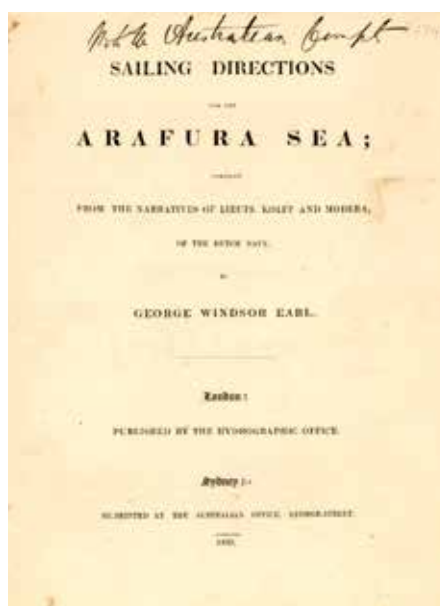

3. Fragment van een handschriftkaart van de Tritons-baai met gelode dieptes, Merkusoord en Fort Du Bus. Ongesigneerd, verso: 'oorspronkelijk werk'. Volgens het opschrift in juli 1828 opgenomen door Boers, Modera en Van Loon. Handschrift, Oost-Indische en grijze inkt op papier. Universiteitsbibliotheek Leiden, COLLBN 002-09-050.

De resultaten van de Nederlandse hydrografische inspanningen

Kolff bracht met de *Dourga* een deel van de zuidwestkust in kaart en ook een aantal Aru-eilanden. Men ontdekte de naar de commandant genoemde Kolff Bank; de gedrukte kaart met hydrografische resultaten verscheen bij zijn reisverslag. Door Boers en Modera waren de mondingen van de vermeende Dourga-rivier en de Utanata-rivier, en met Van Loon ook de Tritons-baai en omgeving hydrografisch opgenomen. Van zeventien bewaarde handschriftkaarten van die opnamen is onlangs een lijst verschenen.¹⁶ Sindsdien zijn daar drie exemplaren bijgekomen, de eerste is een recente aanwinst, de tweede een toevallige depotvondst, de derde is in particulier bezit.¹⁷

Van het voornemen om van de manuscripten gedrukte kaarten uit te geven is niets terecht gekomen. Daar was geen behoefte meer aan, aangezien Merkusoord in 1836 is ontruimd en verlaten. Het voor

4. Titelblad van de *Sailing Directions for the Arafura Sea* (Londen 1837), herdruk Sydney, 1839, door G.W. Earl samengesteld met gegevens van Kolff en Modera. National Library of Australia, Canberra, no. FRM F2747aa.

Europeanen fnuikende klimaat had een hoge tol geëist, het fort was meermalen door vijandige Papoea's aangevallen en de gehoopte handelsvaart, waar de kaarten voor bedoeld waren, kwam niet tot stand. Dat wil echter niet zeggen dat het werk van de Nederlandse hydrografen voor niets was geweest.

De Engelsman George Windsor Earl verbleef vijf jaar in een van de nieuwe Noord-Australische havenplaatsen, en verzamelde gegevens over de Arafurazee. Hij schreef lovende recensies over de reisverslagen van Kolff en Modera (ook het laatste bevatte een kaart), en beseftte hoe belangrijk hun hydrografisch werk voor de scheepvaart in de Arafurazee was.¹⁸ Earl stelde daarmee de zeekaart *The Arafura Sea with tracks of the Dourga, Triton and Iris* samen, en schreef de bijbehorende zeemansgids *Sailing Directions for the Arafura Sea; compiled from the narratives of Lieuts. Kolff and Modera, of the Dutch Navy* (The Hydrographic

Office, Londen, 1837). Twee jaar later is de gids in Sydney herdrukt.

Dankzij Earl en de Nederlandse hydrografen konden zeevaarders nu over Engelstalige navigatiemiddelen voor de vaart naar en van de westelijke toegang tot de Torres en andere straten beschikken. Ook een volgende Engelse hydrograaf gebruikte de Nederlandse gegevens. De *Chart of the islands and passages in the vicinity of Papua or New Guinea, between the Sea of Banda and the extremity of the Solomon Islands* van R.H. Laurie verscheen in 1847 in Londen. Laurie's kaart bevat de gegevens van de *Dourga*, *Triton* en *Iris*, zij vermeldt de namen van Kolff en Modera, alsmede de ontdekking van Langenberg Kool dat de Dourga-rivier een straat is.

Ofschoon niet voor navigatie bedoeld, heeft G.F. von Derfelden van Hinderstein de Nederlandse hydrografische gegevens verwerkt in zijn *Algemeene kaart van Nederlandsch Oost-Indië*, die in 1841-1843 verscheen. Hij kopieerde een aantal van de handschriftkaarten van Boers en Modera en gebruikte die voor zijn kartografie van de zuidwestkust van Nieuw-Guinea, en gaf de routes van de Marineschepen weer.¹⁹

Tot slot kan worden vermeld dat hydrografische gegevens uit de periode 1826-1835, in 1951 nog wel zijn gebruikt door de Koninklijke Marine voor een zeekaart van het Nieuw-Guineese gebied.²⁰

Noten

* Met dank aan drs. Martijn Storms, conservator kaarten en atlanten Universiteitsbibliotheek Leiden, die mij attendeerde op de recent door hem verworven kaart, en tevens op het exemplaar in particulier bezit.

1. Jeurgens, Charles, 'Op zoek naar betrouwbare informatie. De commissarissen-generaal en de stichting van de koloniale staat, 1816-1819'. In: Lindblad, J. Thomas & Alicia Schrikker (red) (2011), *Het verre gezicht. Politieke en culturele relaties tussen Nederland en Azië, Afrika en Amerika*. Franeker: Uitgeverij Van Wijnen, blz. 266-285.

2. Jacobs, Els M. (2000), *Koopman in Azië. De handel van de Verenigde Oost-Indische Compagnie tijdens de 18^e eeuw*. Zutphen: Walburg Pers, blz. 19, 24, 34.

3. Sollewijn Gelpke, J.H.F. 'Johannes Keyts. In 1678 de eerste Europese bezoeker van de Argunibaai in Nova Guinea'. In: *Bijdragen tot de taal-, land- en volkenkunde* 153 no. 3 (1997), blz. 383-385.

4. Nicholson, Ian, (1996) *Via Torres Strait. A maritime history of the Torres Strait Route and*

the ship's post office at Booby Island. Nambour, Queensland: Roebuck, blz. 108, 383.

5. Overweel, Jeroen, 'Keep them out! Early nineteenth-century English-Dutch rivalry in eastern Indonesia and Australia'. Leiden: niet gepubliceerd onderzoek voor het IRIS/ISIS 2002 project, blz. 6.

6. Kolff, D.H. (1828), *Reize door den zuidelijken Molukschen archipel en langs de zuidwestkust van Nieuw-Guinea*. Amsterdam: G.J.A. Beijerinck.

7. Modera, J. (1830), *Verhaal van eene reize naar en langs de zuid-westkust van Nieuw-Guinea gedaan in 1828*. Haarlem: Vincent Loosjes, blz. 7-12.

8. Modera, *Verhaal van eene reize*, blz. 18-20; Nationaal Archief, 's Gravenhage: Kaartencollectie 4 MCAL 4754.

9. Mörzer Bruyns, W.F.J. (2018), *Met de Triton en Iris naar Nieuw-Guinea. De reisverslagen van Justin Modera en Arnoldus Johannes van Delden uit 1828*. Linschoten-Vereeniging deel 117. Zutphen: Walburg Pers, blz. 80-81.

10. Valentijn, François, (1726), *Oud en nieuw Oost-Indië*. Deel 4, Dordrecht: Johannes van Braam, Amsterdam: Gerard Onder de Linden, blz. 36-37.

11. Horsburgh, James, (1817), *India Directory, or directions for sailing to and from the East Indies, China, New Holland, Cape of Good Hope, Brazil, and the interjacent ports*. Londen: Black, Parbury & Allen. (vol. 2).

12. Modera, *Verhaal van eene reize*, blz. 38-39.

13. Modera, *Verhaal van eene reize*, blz. 138-142.

14. Schröder, J.F.L. 'Over de benaming van dit eiland en van de ontdekte straat'. In: *Berigten en verhandelingen over onderwerpen der zeevaartkunde* 1 (1837), blz. 620-624.

15. *Javasche Courant*, 31 oktober 1835, blz. 1; *N.N.*, 'New Strait at the south-western extremity of New Guinea'. In: *The Journal of the Royal Geographical Society of London* vol. VI (1836), blz. 439.

16. Mörzer Bruyns, *Met de Triton en Iris naar Nieuw-Guinea* bijlage 2, blz. 335-344.

17. In de Universitaire bibliotheken Leiden: COLLBN 054-20-012, in Allard Pierson I Collecties van de Universiteit van Amsterdam: OTM: HB-KZL 109.18.08, en in een particuliere verzameling in Amsterdam.

18. In: *The Journal of the Royal Geographical Society of London* vol. VII (1837), blz. 369-374 & 383-395.

19. Broeders, P.W.A. (2007), *Gijsbert Franco Baron von Derfelden van Hinderstein 1783-1857. Leven en werk van 'eene ware specialist' in kaart gebracht*. 't Goy-Houten: HES & De Graaf, blz. 153, 370-383.

20. Voskuil, R.P.G.A. (1974), 'De hydrografische kartering van de Oostindische Archipel tussen 1787 en 1874'. Utrecht: niet-gepubliceerde doctoraalscriptie, blz. 54.

Summary

The Dutch hydrographic surveys of the southwest coast of New Guinea, and the Arafura Sea, 1826-1835 / Willem Mörze rBruyns

The transfer of the Indonesian archipelago back to the Netherlands by Great Britain after the Napoleonic period took place in 1816, whereby the Dutch East Indies became a colony of the young Kingdom of the Netherlands. The Dutch established their colonial authority over the archipelago, but New Guinea, to the east, had not been regarded as part of the East Indies. The Dutch, however, soon claimed part of that island. They wanted to establish maritime trade between New Guinea and the East Indies, but the main reason for their claim was recent British colonial expansion on the north coast of Australia. There, ports were being established to facilitate the increasing navigation through the Torres and other straits between Australia and New Guinea, since the rediscovery of that route by James Cook in 1770. The Dutch were concerned that the British would also settle on the south-west coast of New Guinea, and feared that this would be a stepping-stone towards their spice islands of the Moluccas. After an exploratory voyage of the *Dourga* to the south-west coast of New Guinea, in 1826, the Governor of the Moluccas directed the Navy ships *Triton* and *Iris* to sail there, in 1828. They were to establish a military settlement as protection against prospective British expansion, and secretly incorporate part of New Guinea for the Dutch Crown. Members of the 'Natural History Commission of the Netherlands Indies' joined *Triton* to research the still mostly-unknown natural history and ethnology of the island. The subject of this article is the third assignment of the voyage, hydrographic surveying of the mostly uncharted southwest coast, and the Arafura Sea. Three areas were surveyed, twenty manuscripts of these have been preserved, but they did not appear in print. Due to the destructive climate to the Europeans and aggression by natives, the settlement was abandoned in 1836. As a result, the hoped-for trade with New Guinea never materialized, and consequently there was no demand for printed charts. Nevertheless, the Dutch hydrographic data did come to use. In the late 1830s the Englishman George Windsor Earl produced a chart and sailing directions of the Arafura Sea, primarily based on the hydrographic data accumulated by the Dutch. Thus, navigational aids of the western approach to the Torres Strait became available to seafarers.

Graveur en kaartenmaker Josua van den Ende (ca. 1584-1634) vervaardigde omstreeks 1604 een wereldkaart en een kaart van Afrika met figuratieve voorstellingen.¹ Hij maakte hiervoor herhaaldelijk gebruik van prentenreeksen naar ontwerpen van Maarten van Heemskerck en Johannes Stradanus (Jan van der Straet). Ook ontleende hij illustraties aan boeken van Theodoor de Bry. Dit artikel behandelt het onderzoek naar de herkomst van deze voorstellingen.

De wereldkaart

Josua van den Ende etste en graveerde omstreeks 1604 in Amsterdam een wereldkaart naar het voorbeeld van Petrus Plancius' wereldkaart uit 1592. De kaart van Plancius werd geëst en gegraveerd door Joannes de Oude en Baptista van Doetecum en is getiteld *Nova et Exacta Terrarum Orbis Tabula Geographica Ac Hydrographica* (146x233 cm; Valencia, Museo del Patriarca - Real Colegio Seminario del Corpus Christi).² Josua van den Ende stelde zijn wereldkaart samen met twaalf bladen die onderaan door vier geïllustreerde stroken zijn afgezet (ca. 15 x 230 cm.). Hij signeerde de kaart die geen titel meer draagt, in een rolwerkcartouche nabij het tot de verbeelding sprekende Vuurland op het negende blad (133x231 cm; Parijs, Bibliothèque nationale, GE DD-2974 (1-14RES)). De vier stroken zijn niet afgebeeld in de uitvoerige studie van Marcel Destombes.³ Ze zijn wel gedigitaliseerd in Gallica.⁴ Deze stroken tonen de allegorische voorstelling van 'De Vier Werelddelen'. Geen van

Ornamentiek in kaarten van Josua van den Ende (ca. 1604)

Ontleend aan prenten van Johannes Stradanus, Maarten van Heemskerck en Theodoor de Bry

deze voorstelling-en is gesigneerd, maar zeer waarschijnlijk zijn ze het werk van Josua van den Ende.

De allegorische figuren staan centraal in een landschap afgebeeld met een diversiteit aan menselijke activiteiten. Van links naar rechts zien we Amerika, Europa, Afrika en Azië. Amerika zit schaars gekleed in een schort van veren en bekleed met een verentooi op een gordeldier of armadillo. Aan haar voeten liggen verentooien, een boog met pijlen en een pijlkoker, een speer, mensenhoofden en een grote schelp. In haar rechterhand houdt ze een boog vast, haar linkerhand omvat een speer. Europa is rijkelijk uitgedost en torst een kroon op haar hoofd. Een hoorn des overvloeds, een scepter en de wereldbol zijn haar attributen. Zij zit op een stier. Haar attributen zijn een koperplaat met burijnen, penselen met een schilderstok en een palet, een bazuin, een globe, een peillood, een graadstok of jacobsstaf, een anker en een kompas, wapens en een harnas, een boek met een passer, de Mercuriusstaf of caduceus, een luit, een armillarium en nog twee boeken. Afrika is een bijna naakte vrouw met lendendoek die neerzit op een krokodil. In beide handen houdt ze balsemtwijgen vast. Andere attributen ontbreken. Karakteristiek zijn de dieren, zoals olifanten, krokodillen, leeuwen, struisvogels en de mythische basilisk. Azië is een geraffineerd geklede vrouw met een opvallend hoofddeksel. Zij zit op een gebreidelde kameel terwijl ze met de rechterhand een geurend wierookvat zwaait. Attributen zijn onder andere een tulband, een kromzwaard en ander wapentuig, zoals een schild met het hoofd van Medusa. Een kromhoorn en een pauk verbeelden oosterse muziek. Merkwaardig zijn wel de attributen aan de voeten van Amerika, Europa en Azië. De mensenhoofden bij Amerika verwijzen

naar kannibalistische praktijken. Europa wordt geassocieerd met schilder- en prentkunst, ook met navigatie en zeevaartkunde die de verdere verkenning van Azië en Afrika en de ontdekking van Amerika hebben mogelijk gemaakt. Mercurius' caduceus verwijst naar voorspoed en handel. Aziës schild met het hoofd van Medusa staat voor het huiveringwekkende.

In zoverre beantwoorden de personificaties aan de gangbare iconografie van de vier werelddelen. De titelpagina van Abraham Ortelius' *Theatrum orbis terrarum* (1570) toont de gekroonde en geklede Europa met wereldbol en scepter. Azië met gewaad en hoofdbedekking draagt een wierookvat. De naakte Amerika wordt voorgesteld met pijl en boog, een speer en een kannibalistisch hoofd, terwijl Afrika zwaait met een twijg balsem.⁵ Op de titelpagina van Hubertus Goltzius' *Caesar Augustus sive historiae [...] ex antiquis numismatibus restituae liber secundus* (1574) zitten Europa, Azië en Afrika respectievelijk op een stier, een kameel en een krokodil. Maarten de Vos vervolledigde dit trio tot een kwartet met Amerika zittend op een armadillo (ca. 1589).⁶ De attributen van Europa bevestigen haar voorrang en dominantie in de hiërarchie der werelddelen. De voorwerpen aan haar voeten verwijzen naar handel, kunst en wetenschappen, in het bijzonder naar navigatie en zeevaartkunde, schilder- en prentkunst, muziek en literatuur. De krijgskunde waarborgt veiligheid en vrede. Josua van den Ende lijkt zich geïnspireerd te hebben door de reeks *Nova reperta* van Philips Galle en Jan Collaert II naar Johannes Stradanus (Antwerpen, Philips Galle, ca. 1591).⁷ Onder de noemer navigatie en zeevaartkunde vallen de prenten *De Ontdekking van Amerika* (pl. 1),⁸ *De Uitvinding van het Kompas*

Dr. J. Muylle is emeritus hoofddocent kunstgeschiedenis van de Universiteit Gent. Hij is de auteur van diverse artikelen met betrekking tot de zestiende- en zeventiende-eeuwse Zuid-Nederlandse schilder-, teken- en prentkunst (Bruegel, Brouwer, kunstliteratuur, Arenberg-collectie, landhuizen in relatie tot het topografische landschap).

1. Benedenrand van de Wereldkaart – Amerika en Europa, Josua van den Ende, ca. 1604 (Parijs, Bibliothèque nationale de France).

2. Benedenrand van de Wereldkaart – Afrika en Azië, Josua van den Ende, ca. 1604 (Parijs, Bibliothèque nationale de France).

(pl. 2), *De Bepaling van de Lengtegraad* (pl. 16) en *Amerigo Vespucci ontdekt het Zuiderkruis met een Astrolabium* (pl. 18). Tot het domein van de schilder- en de prentkunst behoren de prenten *De Uitvinding van de Olieverfschilderkunst* (pl. 14) en de *Uitvinding van de Kopergravure* (pl. 19).⁹ *De Uitvinding van de Boekdrukkunst* betreft de literatuur (pl. 4). Met *De Uitvinding van het Buskruit* (pl. 3) en *De Uitvinding van het Polijsten van Harnassen* (pl. 17) begeeft Stradanus zich op het terrein van de krijgskunde. Het bepalen van de lengtegraad was een uiterst belangrijk geografisch en nautisch vraagstuk dat pas in de loop van de achttiende eeuw is opgelost, maar waartoe Petrus Plancius ook een bijdrage meende te hebben geleverd. Het was zijn overtuiging dat kompasafwijkingen konden helpen de juiste lengtegraad te bepalen. Hij wordt om dit inzicht in het onderschrift van de bijhorende prent uitdrukkelijk geprezen.¹⁰ Plancius, die in 1602 tot kartograaf van de VOC werd aangesteld, moet deze prent en de andere nautische prenten zeer hebben gekoesterd.

Interessant zijn de landschappen waarvan sommige onderdelen door Josua van den Ende ontleend zijn aan niet minder dan drie bronnen. In de voorstellingen van Europa, Afrika en Azië zijn de wereldwonderen verwerkt, meer specifiek vrije en vereenvoudigde interpretaties van de reeks *De Wereldwonderen* van Philips Galle naar Maarten van Heemskerck (Antwerpen, 1572).¹¹ Het Colosseum in Rome past bij Europa. De vuurtoren in Alexandrië en de piramides in Egypte zijn de architecturale monumenten van Afrika. Azië is het rijkst aan wereldwonderen. Aan Griekenland en Klein-Azië, met andere woorden aan de Grieks-hellenistische cultuur ingebed in de nieuwe Ottomaanse beschaving dankt Azië niet minder dan vijf wereldwonderen, met name – van links naar rechts – de muren van Babylon, het beeld van Zeus in Olympia, de tempel van Diana in Efese, de kolossos van Rhodos en het mausoleum in Halicarnassus. Het Verre Oosten dat letterlijk en figuurlijk in kaart is gebracht, ontsnapt in de prent Azië aan het gezicht. De ontleningen zijn spiegelbeeldig weergegeven, uitgezonderd de muren van Babylon en het mausoleum in Halicarnassus.

Voor Amerika, de Nieuwe Wereld, moest Josua van den Ende ander bronnenmateriaal gebruiken om het landschap te stofferen. Hij heeft gebruik gemaakt van

illustraties in drie boeken uit de *India Occidentalis*-reeks uitgegeven door Theodoor de Bry (Frankfurt, 1591-1594). Met knip- en plakwerk is Van den Ende erin geslaagd de vrije en vereenvoudigde interpretaties naar De Bry tot een overtuigende collage te maken. Links vooraan wordt een gevangene te midden een kring omstaanders met een knots doodgeslagen. Dit is een spiegelbeeldige variant van de prent in deel III-II, ill. 4, van de *India Occidentalis*-reeks. Daarachter is er een houten omheining waartussen een man lijkt te ontsnappen. Het model van dit onderdeel blijft onbekend. Een tweede

bestrafing is te zien op het middenplan. Een geknielde gevangene die braakt, wordt voor de ogen van omzittenden met een knots neergeknuppeld. Deze publieke bestrafing is ontleend aan deel II, ill. 32 waarin niet een, maar twee slachtoffers worden berecht. Centraal op het middenplan is het tafereel met de verering van een vijfkoppig monsterwezen met een stoet aanbidders ontleend aan deel IV, ill. 24. De vrouwen gehurkt bij een overledene (met inbegrip van de hangmat op het achterplan) zijn dan weer bewerkingen van de rouwscène in deel III-I, ill. 14. Rechts vooraan worden menselijke lede-

3. De Kaap Verdise eilanden op de kaart van Afrika, Josua van den Ende, ca. 1604 (Parijs, Bibliothèque nationale de France).

maten boven een opgestookt houtvuur geroosterd. Deze kannibalistische scène gaat terug op het menseneten in deel III-III, ill. 1. Een tweede kannibalistische scène komt overeen met het slachten van mensen in deel II-I, ill. 5 (vergelijk deel III-III, ill. 2). Het woeste strijdtafereel doet denken aan de vechtende partijen in deel II, ill. 13 (vergelijk deel V, ill. 11).¹² Naaktheid, mutilatie, idolatrie en kannibalisme bevestigen ten overvloede het onbeschaafde, wilde karakter van de Indianen.¹³ Hetzelfde bronnenmateriaal verklaart ook de herkomst van de grote schelp, een der attributen aan de voeten van Amerika. Deze schelp is ook ontleend aan het werk van De Bry, en wel aan de illustratie van vrouwen die hun overleden echtgenoten bewenen (Liber II, ill. 19). Volgens de begeleidende toelichting werd de schelp door de overledene als drinkgerei gebruikt.

Niet alleen Amerika, ook Europa en Azië worden geassocieerd met strijd en oorlog. Afrika is het continent van de jacht. Heel wat jachtscènes heeft Josua van den Ende ontleend aan de prentenreeks van Jan Collaert II en anderen naar Johannes Stradanus, *Venationes ferarum, avium, piscium pugnae bestiariorum & mutae bestiarum* (Antwerpen, Philips Galle, ca. 1596).¹⁴ Links vooraan is een olifant verwickeld in een strijd met een slang. Dit is een spiegelbeeldige bewerking van de prent toegeschreven aan Karel de Mallery (NH 467). De krokodillenjacht op het achterplan is een samenraapsel van twee prenten. De eerste is *De Krokodillenjacht* van Jan Collaert II. Hij toont hoe zwijnen als lokaas dienen om de krokodillen te kunnen stenigen (NH 482). De tweede documenteert hoe de muil van de krokodil met een stevige tak wordt gesnoerd om het beest vervolgens te doden. Deze prent is gegraveerd door Karel de Mallery (NH 495). De luipaardenjacht met spiegels links vooraan is spiegelbeeldig overgenomen naar de prent van Jan Collaert II (NH 474). De leeuwenjacht is een gedeeltelijke bewerking van *De Leeuwenjacht* van Cornelis Galle I (NH 472). Het slachten van de olifant komt voor op NH 467 en op NH 468. De jacht op de struisvogel vertoont slechts oppervlakkige overeenkomsten met De Struisvogeljacht in een andere reeks Jachten naar Johannes Stradanus (Antwerpen, Philips Galle, 1578-80) (NH 445).¹⁵

De kaart van Afrika

Josua van den Ende heeft omstreeks 1604

een tweede maal prenten uit de reeks *Venationes* verwerkt, namelijk in de kaart van Afrika uit de serie van vier muurkaarten met de vier continenten naar het voorbeeld van Petrus Plancius. Van de kaart van Afrika ontbreken twee van de acht oorspronkelijke bladen en is niet gesigneerd (elk blad meet 37,5 x 46 cm., zonder titel en omlijsting; Parijs, Bibliothèque nationale, GE DD 5081 (1-6)).¹⁶ Van den Ende heeft in de linkerbovenhoek van het eerste blad vier landschappen opgenomen die elk spiegelbeeldige bewerkingen zijn van platen uit de reeks *Venationes: De Leeuwenjacht* (NH 472), *Holbewoners jagen op olifanten* van Jan Collaert II (NH 468), *De Krokodillenjacht* (NH 482) en *De Koraalvangst* van Cornelis Galle I (NH 492).¹⁷ De oorspronkelijke onderschriften zijn vervangen door andere opschriften aan de bovenzijde van elke prent (zie afbeelding 3).¹⁸ De auteur van deze epigrammen blijft onbekend.

Besluit

Dit onderzoek leert dat Josua van den Ende voor zijn wereldkaart en de kaart van Afrika naar Petrus Plancius gebruik maakte van prentenreeksen naar ontwerpen van Johannes Stradanus en Maarten van Heemskerck. Van den Ende ontleende aan de *Nova reperta*-reeksen en aan de reeks *Venationes* van Stradanus. Deze reeksen werden op de markt gebracht door Philips Galle in Antwerpen (respectievelijk in 1591 en ca. 1596). Van den Ende putte ook uit *De Wereldwonderen* naar Van Heemskerck eveneens door Philips Galle in Antwerpen gepubliceerd (1572). Ander beeldmateriaal werd Van den Ende aangeleverd in drie delen van de *India Occidentalis*-reeks uitgegeven door Theodoor de Bry (Frankfurt, 1591-1594).

Noten

1. Over Josua van den Ende zie Waller, François G. 1938, *Biografisch woordenboek van Noord Nederlandse graveurs*, Den Haag: Nijhoff, p. 9.3 – In verband met kartografische ornamentiek cf.: Welu, James A., The sources and development of cartographic ornamentation in the Netherlands. In: Woodward, David (ed.). 1987, *Art and cartography. Six historical essays*. Chicago-Londen: Chicago University Press; Heijbroek, Jan-Frederik en Marijn Schapelhoutman (ed.). 1989, *Kunst in kaart. Decoratieve aspecten van de cartografie*, (tent. Amsterdam, Rijksmuseum). Utrecht: HES; Bennett, Shirley K., Drawings by Maarten de Vos: designs to ornament an Ortelius map. In: *Hoogsteder Mercury*, 11, 1990, p. 4-13; Benett, Shirley K. 1990, *Art on Netherlandish maps, 1585-1685: themes*

- and sources, College Par (Mar.), (PhD).
2. Shirley, Rodney W. 2001. *The mapping of the world. Early printed world maps. 1472-1700*, Riverside (CT): Early World Press, p. 199-202 nr. 183; Nalis, Henk. 1998, *The Van Doetecum family*, dl. 4, (*The New Hollstein Dutch & Flemish etchings, engravings and woodcuts. 1450-1700*), Rotterdam: Sound & Vision, nr. 910.
3. Destombes, Marcel. 1944. *La mappemonde de Petrus Plancius gravée par Josua van den Ende (1604) d'après l'unique exemplaire de la Bibliothèque Nationale de Paris*, Hanoi: La Société de Géographie de Hanoi, p. 1, 12 vermelding en korte beschrijving van de vier voorstellingen.
4. <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b55004677c>. Vgl. Plancius. 1552-1622, (tent., Rotterdam, Maritiem Museum 'Prins Hendrik'), 1972-1973, p. 30-31 nr. 42; Bennett, *op. cit.*, p. 84, 154; Shirley, *op. cit.*, p. 255-259 nr. 243.
5. Vergelijk MacGrath, Elisabeth, Humanism, allegorical invention, and the personification of continents. In: Vlieghe, Hans (ed.). 2000, *Concept, design & execution in Flemish painting (1550-1700)*, Turnhout: Brepols, p. 57.
6. Maarten de Vos kan met de armadillo kennis gemaakt hebben dankzij de houtsnede en beschrijving in Carolus Clusius' Latijnse vertaling van Nicolás Monardes: *De simplicibus medicamentis ex occidentali India delatis, quorum in medicina usus est* (1574). MacGrath, *art. cit.*, p. 47, 51-52, 57. – Clusius liet zich voor de houtsnede leiden door de illustratie van een armadillo in Conrad Gesner, *Nomenclator sive icones*, Zürich, 1560 of in zijn *Icones animalium*. De Asúa, Miguel en Roger French. 2005, *A new world of animals. Early Modern Europeans on the creatures of Ibero-America*, Aldershot: Ashgate, p. 38-39. – Met betrekking tot de voorstelling van de kameel cf. Margócsy, Daniel, The camel's head. Representing unseen animals in sixteenth-century Europe. In: Jorink, Eric en Bart Ramakers. 2011, *Art and science in the Early Modern Netherlands, (Netherlandish Yearbook of the History of Art, 61)*, p. 64-66, 71-72, 78.
7. Margolin, Jean-Claude, À propos des "Nova reperta" de Stradan. In: Laroque, François en Franck Lessay (ed.). 2001, *Esthétiques de la nouveauté à la Renaissance*. Parijs: Presses de la Sorbonne Nouvelle, p. 3-28; Leesberg, Marjolijn. 2008, *Johannes Stradanus*, dl. 3, (*The New Hollstein Dutch & Flemish etchings, engravings and woodcuts. 1450-1700*). Ouderkerk aan den IJssel: Sound & Vision, nrs. 322-341.
8. Cf. noot 13.
9. Davis, Lucy, Renaissance inventions. Van Eyck's workshop as a site of discovery and transformation in Jan van der Straet's Nova Reperta. In: H. Perry Chapman en Joanna Woodall (ed.). 2010, *Envisioning the artist in the early modern Netherlands, (Netherlandish Yearbook for History of Art, 59)*, p. 222-247. –

Naar een tekening van David Vinckboons is het gegraveerde frontispice van Willem Janszoon [Blaeu], *Het licht der zee-vaert* (Amsterdam, 1608) gemaakt. De prent toont een zeevaart-meester die uitleg geeft aan leerlingen die druk doende zijn met kaarten, globes en andere navigatie-instrumenten. De meester wordt soms geïdentificeerd als Petrus Plancius, soms als Robbert Robbertsz Canu. Cf. Ertz, Klaus en Christa Nitz-Ertz. 2016, *David Vinckboons. 1576-1632. Monographie mit kritischem Katalog der Zeichnungen und Gemälde, (Flämische Maler im Umkreis der grossen Meister*, 10). Lingen: Luca, p. 277 nr. Z159; van Netten, Djoeko, Een boek als carrièrevehikel. De zeemansgidsen van Blaeu. In: *De Zeventiende Eeuw*, 27, 2011, p. 222 noot 26; zie ook Lammertse, Friso, David Vinckboons (1576-1632), schilder en tekenaar in Amsterdam. In: *Het kunstbedrijf van de familie Vingboons. Schilders, architecten en kaartmakers in de gouden eeuw*, (tent. Amsterdam, Paleis op de Dam). Maarssen: Schwarz, 1989, p. 25 over een voortekening van Vinckboons voor de grote wereldkaart van Willem Jansz Blaeu (1605). – Van David Vinckboons zijn vijf tekeningen met bijbelse onderwerpen bewaard die gebruikt zijn als vignetten voor kaarten van het Paradijs, de Exodus-route en het Heilig Land getekend door Petrus Plancius en uitgegeven door Jan Evertsz Cloppenborch (1604). Cf. Bennett, Shirley K., Drawings by David Vinckboons as models for ornamenting Bible maps. In: *Hoogsteeder-Naumann Mercury*, 10, 1989, p. 15-25; Nalis, op.cit., nrs. 1043-1047; Ertz en Nitz-Ertz, op. cit., p. 246 nr. Z102, 266 nrs. Z137-140.

10. ORBIS LONGITUDINES REPERTAE E MAGNETIS A POLO DECLINATIONE. Imagne paulum utrinque saepe devia Dat invenire portum ubique Plancius (De lengtegraden gevonden met de kompasafwijking. Dikwijls dat een geringe afwijking van de kompasnaald, in de ene of de andere richting, Plancius in staat stelt, waar hij zich ook bevindt, de haven te vinden). Cf. Plancius. 1552-1622, op.cit., p. 15-16 nr. 5, 47 nr. 81.

11. 'Prenten als bron voor het decoreren van kaarten', in: Heijbroek en Schapelhoutman, op. cit., p. 63 noot 54. – Veldman, Ilya M. 1994. *Maarten van Heemskerck*, dl. 2, (*The New Hollstein Dutch & Flemish etchings, engravings and woodcuts. 1450-1700*), Roosendaal: Koninklijke Van Poll, nrs. 513-520.

12. Voor de illustraties cf. Sievernich, Gereon. 1990, *America de Bry. 1590-1634. Amerika oder die neue Welt, die Entdeckung eines Kontinents*. Berlijn: Casablanca. Inhoudelijke beschouwingen vindt men o. a. in Keozar, Henry, Theodore De Bry's images for Amerca. In: *Print Quarterly*, 15, 1989, p. 131-149; *Inszenierte Welten. Die west-und ostindischen Reisen der Verleger de Bry, 1590-1630*. Bazel: Schwalbe, 2004; van Groesen, Michiel. 2008, *The representations of the overseas world in the De Bry collection*

of voyages (1590-1634), (*Library of the written world*, 2). Leiden: Brill.

13. Kannibalistische scènes in prent zijn o.a.: - Dirck Volckertsz Coornhert naar Maarten van Heemskerck, *Beschaving wordt gebracht bij de Indianen*, in de reeks: *De Overwinningen van Keizer Karel V*, 1555-1556. Cf. Rosier, Bart, The victories of Charles V. A print series by Maarten van Heemskerck. 1555-1556. In: *Simiolus*, 20, 1990-1991, p. 24-38 (30).

- Maarten de Vos, *De Grote Vissen eten de Kleine*, ca. 1580. Cf. Porras, Stephanie, Copies, cannibals and conquerors. Maarten de Vos's "The big fish eat the small". In: Göttler, Christine, Bart Ramakers en Joanna Woodall (ed.). 2014, *Trading values in early modern Antwerp, (Netherlandish Yearbook for History of Art*, 64), p. 248-271.

- toegeschreven aan Jan Collaert II naar Johannes Stradanus, *De Ontdekking van Amerika. De landing van Vespucci*, in de reeks: *Nova reperta*, ca. 1589-ca. 1593. Cf. Schreffler, Michael J., Vespucci rediscovers America: the pictorial rhetoric of cannibalism in early modern culture. In: *Art History*, 28, 2005, p. 295-310; Markey, Lia, Stradano's allegorical invention of the Americas in late-sixteenth-century Florence., In: *Renaissance Quarterly*, 65, 2012, p. 385-442.

- Chrispijn de Passe I naar Maarten de Vos, *Saturnus*, in de reeks: *Cathea aurea Platonis – De Zeven Planeten*, 1589-1604. Cf. Veldman, Ilya M., De macht van de planeten over het mensdom in prenten van Maarten de Vos. In: *Bulletin van het Rijksmuseum*, 31, 1983, p. 21-53 (31-32).

Kannibalisme in de schilderkunst is aanwijsbaar in *Amerika*, uit de reeks *De Vier Werelddelen*, van Jan van Kessel de Oude (ca. 1664-66; München, Alte Pinakothek). Dit schilderij bevat twee verwijzingen naar kannibalisme:

- het beeld van de Tapuya indiaan naar het schilderij van Albert Eckhout of naar de corresponderende houtsnede in Willem Piso en Georg Markgraf, *Historia rerum naturalium Brasiliae*, Leiden, 1648, p. 280.

- het schilderij in het schilderij Een Kannibalistische Maaltijd vrij naar Theodoor de Bry. Cf. Renger, Konrad en Claudia Denk. 2002. *Flämische Malerei des Barock in der Alten Pinakothek*, München-Keulen. DuMont, p. 245; Spénlé, Virginie, "Savagery" and "Civilization": Dutch Brazil in the Kunst- und Wunderkammer. In: *Journal of Historians of Netherlandish Art*, 3:2, 2011, p. 2-6.

14. Leesberg, op.cit., nrs. 465-526.

15. Id., op.cit., nrs. 421-464.

16. Destombes, Marcel, Quelques rares cartes nautiques néerlandaises du XVIIe siècle. In: *Imago mundi*, 30, 1978, p. 56-58, 60. Alle bladen zijn gedigitaliseerd: <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b52505141j>.

17. Nog ca. 1664-66 schilderde Jan van Kessel

de Oude een Olifantenscène naar Johannes Stradanus in *Amerika*, namelijk als marge-illustratie van de stad Veracruz (München, Alte Pinakothek); Renger en Denk, op. cit., p. 245.

18. Blad vier toont links onderaan De Suikerraffinage op Sao Tomé, een vinding van Van den Ende of een reproductie naar een onbekend voorbeeld. Josua van den Ende heeft geen gebruik gemaakt van De Uitvinding van de Suikerraffinage in de *Nova reperta*.

Summary

Ornamentation in maps by Josua van den Ende (ca. 1604). Based on prints by Johannes Stradanus, Maarten van Heemskerck and Theodoor de Bry / Jan Muylle

Josua van den Ende when engraving his world-map and his map of Africa after Petrus Plancius adapted printseries invented by Johannes Stradanus and Maarten van Heemskerck. He borrowed from the *Nova reperta*-series and from the *Venationes*-series invented by Stradanus. Both these series were published by Philips Galle in Antwerp (respectively in 1591 and in 1596). Van den Ende borrowed also from the *Worldwonders* after Van Heemskerck also published by Philips Galle in Antwerp (1572). Other illustrations did he find in three volumes of the *India Occidentalis*-series published by Theodoor de Bry (Frankfurt, 1591-1594).

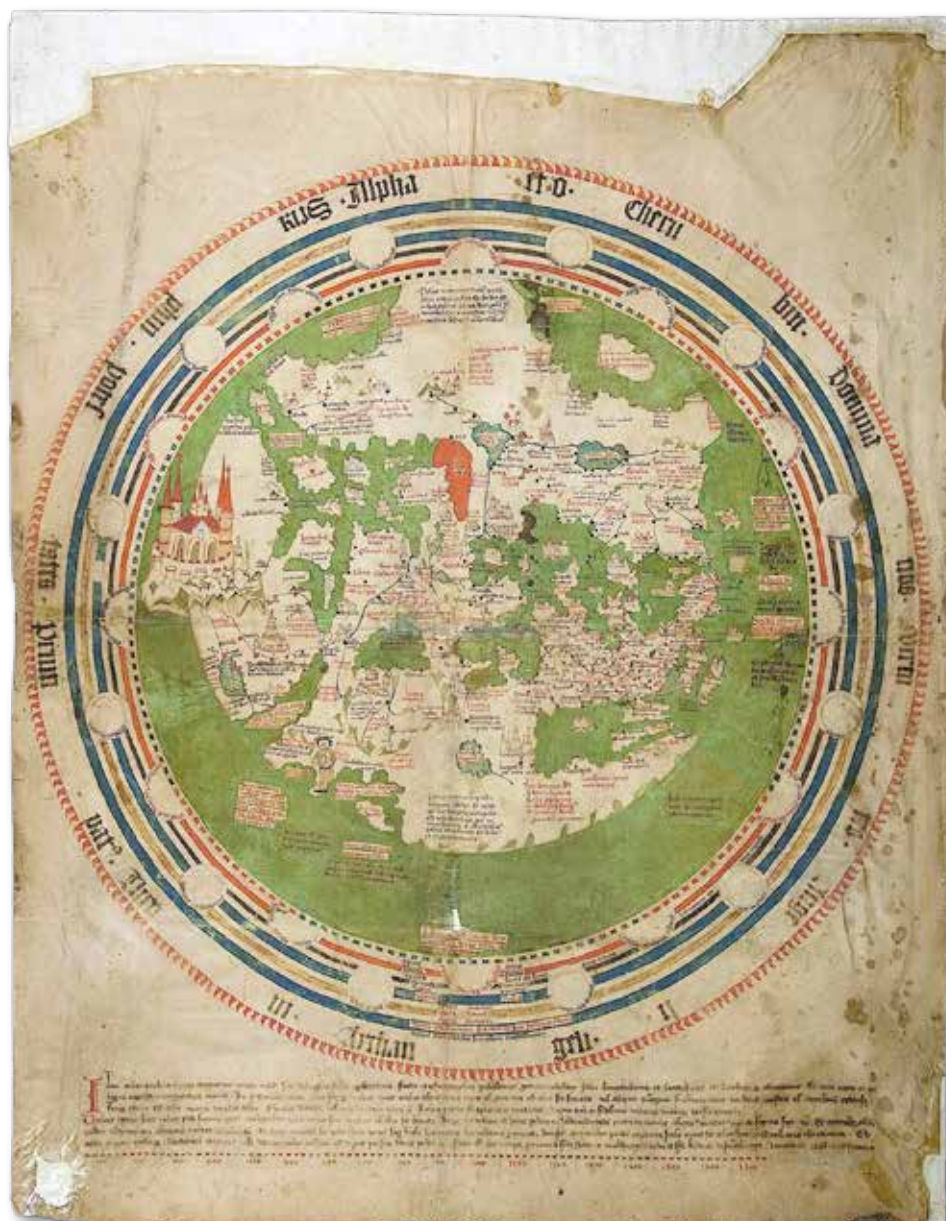
Zoals alle mijlen was ook de Duitse mijl – onder andere gebruikt in de atlassen van Joan Blaeu – oorspronkelijk gebaseerd op een voetmaat. In dit artikel worden deze lengtematen en hun afmetingen voor het eerst tezamen onder de loep genomen.

Mijl en voet

De Duitse mijl is bekend van oude landkaarten, ook van kaarten van de Nederlanden. Daarop staan vaak meerdere schaalstokken met mijlen uitgedrukt in de breedtegraad, waaronder *Duitse mijlen van 15 in een graad*. Die breedtegraad is een negentigste van de afstand van de evenaar tot de Noordpool, die volgens de definitie van de meter (uit 1799) 10.000 km bedraagt. De Duitse mijl mat dus $1/15 \times 1/90 \times 10.000 = 7,407$ km. De naam *mijl* komt van *mille*, Latijn voor duizend. De Romeinse mijl mat 1000 passen van elk twee stappen van $2\frac{1}{2}$ voet, oftewel 5000 (Romeinse) voet, $5000 \times (\text{ca.}) 0,296 \text{ m} = (\text{ca.}) 1,48$ km. Ook de Duitse mijl was oorspronkelijk gekoppeld aan een voetmaat. Die Duitse voetmaat wordt voor het eerst vermeld in een tekst onder de wereldkaart van Andreas Walsperger uit 1448. Deze kaart stelt de wereld voor als een ronde schijf met een diameter van 1800 mijlen, de lengte van de schaalstok onder de kaart. In de tekst staat te lezen *unum miliare theutanicum continet in se decem milia passuum et unus passus duos pedes*.¹ De Duitse mijl was dus 20.000 voeten lang. Hier wordt de *passus simplex* of *gradus* van twee voeten.

Gegevens volgens de oudste Europa-kaarten

Duitse mijlen zien we vervolgens op de kaart van *das Romisch reych* (de zgn. 'Romwegkarte') uit 1501 van Erhard Etzlaub.² Aan de onderzijde staat over de volle breedte een schaalstok van 210

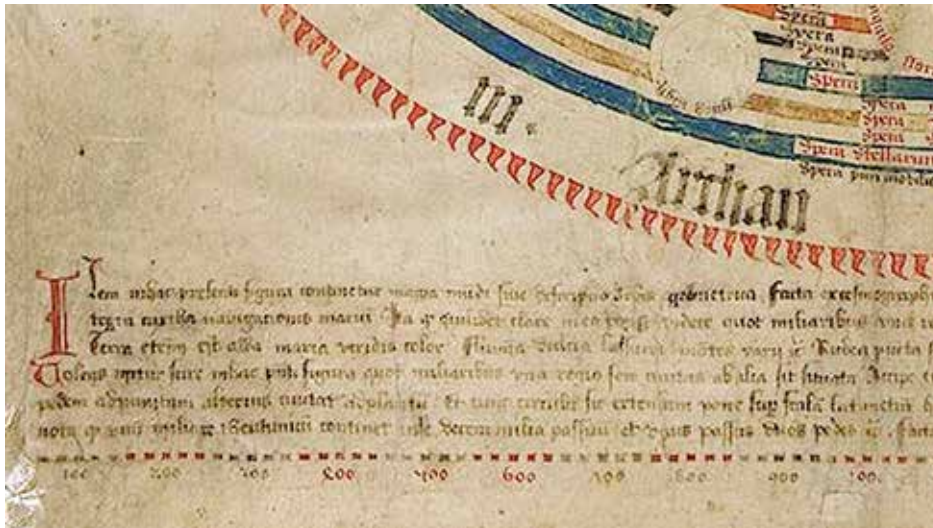
1. Wereldkaart door Andreas Walsperger, 1448 (Rome, Biblioteca Apostolica Vaticana, Pal. Lat. 1362b).

mijlen, volgens de tekst onder de kaart *gemeine teutsche meilen der yde bellt zebntausend schrit*. Ook hier betreft het een *Schritt* van twee voeten. Aan de linkerzijde staan over de volle hoogte de breedtegraden aangegeven. Aangezien veertien van die breedtegraden even lang zijn als 210 mijlen, blijken er dus vijftien mijlen in één breedtegraad te gaan. De lengte van de breedtegraad werd in het

begin van de zestiende eeuw nog onderschat. Door vergelijking van de werkelijke afstanden tussen steeds twee ongeveer op dezelfde meridiaan gelegen steden met de breedtegraden op de linker zijkant van de kaart, kan een schatting worden gemaakt van de lengte van de breedtegraad die aan de kaart ten grondslag ligt. Bij twintig afstanden blijkt die lengte gemiddeld ongeveer 103 km te zijn. De op deze

Ir. G. Berends (1931) studeerde bouwkunde in Delft en was daarna tot zijn pensionering als bouwhistoricus werkzaam bij de toenmalige Rijksdienst voor de Monumentenzorg.

2. Detail van Walspergers wereldkaart met de tekst *unum miliare theutunicum continet in se decem milla passuum et unus passus duos pedes* net boven de schaalstok (Rome, Biblioteca Apostolica Vaticana, Pal. Lat. 1362b).

wijze berekende mijl bedraagt ongeveer 6,87 km met een bijbehorende voet van ongeveer 343,3 mm. De voetlengte zal tussen 1448 en 1501 niet veranderd zijn, waaruit volgt, dat ook in 1448 de mijl al 1/15 graad lang werd geacht.

Etzlaubs kaart toont verscheidene pelgrimsroutes naar Rome, dat vanwege de oriëntatie op het zuiden nabij de bovenzijde van de kaart ligt, met vele onderlinge verbindingroutes. Boven de kaart lezen we dat de routes *von meilen zw meiln mit puncten verzeichnet* zijn. Vergelijking van die afstanden tussen twee steden in kilometers met het aantal aangegeven mijlen levert een mijl op van 7,74 km, het gemiddelde van 54 berekende mijlen. De kaart levert daarmee twee verschillende waarden op voor de gemene Duitse mijl. Zij verhouden zich nagenoeg als 8:9, alsof zij respectievelijk 20.000 en 22.500 voeten lang zijn. Later meer over dit merkwaardige feit.

De wegenkaarten van Martin Waldseemüller uit 1520 en van Georg Erlinger uit 1524 leveren op dezelfde wijze een mijl op van 1/15 graad en van vergelijkbare lengte.³ Drie kaarten van Sebastian Münster uit 1536 vermelden als eerste expliciet dat er vijftien Duitse mijlen in een graad gaan.⁴ Berekening van de lengte van die mijl levert waarden op van 7,3 tot 7,8 km, een juiste waarde dus. Hij had kennelijk kennis genomen van de publicatie van Jean Fernel uit 1528 met het resultaat van diens graadmeting, tussen Parijs en Amiens, die uitgekomen was op 68095,236 Italiaanse en Romeinse passen,

passen van 5 voeten. Die voet was waarschijnlijk de Franse koningsvoet met als resultaat 110,6 km, verrassend juist dus.⁵

De literatuur

De *diutschiu mile* wordt al genoemd in de vijftiende eeuw of eerder.⁶ De Duitse voet vinden we in de literatuur pas in 1734 in het *Vollständiges Mathematisches Lexicon* (I) van Christian Wolff.⁷ Hij noemt er zelfs twee, uitgedrukt in de Rijnlandse voet en daarmee te berekenen op 285,06 en 329,64 mm. De eerste, de *Deutschland gem. Fusz*, zal de standaardmaat (*Baummaß*) zijn, die in Duitsland aan middeleeuwse kerken en raadhuzen aangetroffen wordt en die becijferd is op 287,96 mm.⁸ De andere, die hij de *Allemanier Schub* noemt, zal de door de Romeinen in deze streken gehanteerde Drususvoet zijn, de met twee vingers (= ½ voet) verlengde Romeinse voet van (ca.) 296 tot (ca.) 333 mm.

De maathervorming van Karel de Grote

Karel de Grote werd in 768 in Noyon tot koning der Franken gekroond. Hij resideerde, net als zijn voorgangers in Herstal (5 km ten noordoosten van Luik). Sedert de winter van 794/795 verbleef hij echter regelmatig in Aken om daar zijn laatste levensjaren permanent te resideren.⁹ In 800 werd hij door paus Leo III in Rome tot keizer gekroond en hij overleed in 814, waar hij in de nog nieuwe paltskapel, de huidige Dom, werd bijgezet.

Karel voerde een hervorming in van het stelsel van maten, gewichten en munten. Hij begon daarmee in 789 in een reeks

afkondigingen, de *Admonitio generalis*. De 73ste in die reeks luidde:

Omnibus. Ut aequales mensuras et rectas et pondera iusta et aequalia omnes habeant, sive in civitatibus sive in monasteriis, sive ad dandum in illis sive accipiendum, sicut et in lege Domini praeceptum habemus. Item in Salomone domino dicente: Pondus et pondus, mensuram et mensuram odit anima mea.

[Voor allen. Opdat allen gelijke en terechte maten en juiste en gelijke gewichten hebben, hetzij in steden hetzij in kloosters, hetzij daarin te geven hetzij te ontvangen, zoals wij dat gebod ook in de wet des Heren hebben. Evenzo bij Salomo, waar de Heer zegt: *Gewicht en gewicht, maat en maat baat mijn ziel* (Spreuken 20 vers 10: Tweeërlei gewicht, tweeërlei maat, beide zijn de Heer een gruwel)].¹⁰

Terwijl over het nieuwe muntsysteem bijzonderheden zijn overgeleverd, zijn we nauwelijks geïnformeerd over de nieuwe lengtemaat. Volgens velen was die lengtemaat de bovengenoemde Drususvoet van (ca.) 333 mm. Volgens sommigen was het de maat van 324,84 mm, die als Parijse of Franse koningsvoet tot na de Franse revolutie in gebruik bleef.

In 794 riep Karel in Frankfurt een synode bijeen. Daar werd officieel het nieuwe muntsysteem bevestigd, dat kort daarvoor was ingevoerd.¹¹ De *libra* (pond) telde twintig *solidi* (schellingen) en een solidus twaalf *denarii* (penningen). Het nieuwe muntpond of Karelspond (*Pondus Caroli*) van zilver had zowel de waarde als het gewicht van 240 denariën. De nieuwe denariën kregen een groter gewicht dan de oude; zij werden voorzien van Karels monogram. Talrijke exemplaren zijn bewaard gebleven. P. Naster bepaalde in 1950 uit 694 exemplaren een gemiddeld gewicht van 1,68 gram. Bij een slijtagepercentage van 1½ % komt men op 1,705 gram. Later onderzoek kwam ook dicht daarbij uit. Het Karelspond woog dus 240 x zoveel, oftewel 403,2 à 408 gram.¹² Er is ook een standaardgewicht van 403 gram bewaard in de vorm van een buste die een zekere gelijkenis vertoont met de Karel van het ruitersstandbeeld in het Louvre in Parijs.¹³ In diverse stukken uit Karels tijd is sprake

►3. Erhard Etzlaub, *Das sein dy lantstrassen durch das Romisch reych*, 1501 Cambridge Mass., Houghton Library, Harvard Map Collection, Liechtenstein Map Collection, 51-2478).

◀4. Georg Erlinger von Augspurg, *Gelegenhait Teutscher lannd unnd aller anstos Das man mitliff eins Compas gewislich wie einem ort zu dem andern ziehenn mag*. Bamberg, 1530 (eerste uitgave 1524) (Londen, Daniel Crouch Rare Books).

van de *modius publicus et noviter statutus* (algemene en nieuw vastgestelde (inhouds)maat).¹⁴ Die inhoudsmaat is de kubieke lengtemaat. Aangenomen kan worden, dat de maten van inhoud en gewicht aan elkaar gekoppeld werden zoals de gewichtsmaat aan de nieuwe standaardmunt. Deze koppelingen kwamen ook in de oudheid en in de latere middeleeuwen voor. Nemen we – in navolging van Konrad Hecht¹⁵ – aan, dat 100 Karelsponden het gewicht was van een kubieke Karolingische voet water, dan komt de lengte van die voet op de derdemachtswortel uit 40,3 à 40,8 of 3,428 à 3,443 decimeter. Eén kubieke decimeter water weegt immers één kilogram. Deze lengte strookt met de maat van 341,9 tot 344,8 mm, die Hecht vond uit de afmetingen van een viertal gebouwen uit de tijd van en na Karel de Grote. Vrijwel het gemiddelde van die reeks, 343,2 mm, vond hij aan de palts-gebouwen in Aken en aan het St. Galler Klosterplan.¹⁶ Uit maten van de Karolingische Dom van Keulen kan een bouwmaat van 344,6 mm afgeleid worden.¹⁷ Karel de Grote kan zijn uitgegaan van een Romeinse voet van 294,17 mm, die bij een verlenging met twee *duimen* de voet van 343,2 cm opleverde.

De voetmaat en het aantal voeten van de mijl

De Karolingische voet moet ten tijde van de Frankfurtse synode zijn ingevoerd. Twee eiken palen van de fundering van de Dom van Aken konden dendrochronologisch gedateerd worden op 798 +/- 5 jaar.¹⁸ Het mag dus zeer waarschijnlijk worden genoemd, dat bij de bouw de pas vastgestelde Karolingische voet is gehanteerd. Er is dan ook veel voor te zeggen de door Konrad Hecht gevonden voet van 343,2 mm als de juiste waarde voor de Karolingische voet te beschouwen. De Karolingische voet komt overeen met de voet van de bovengenoemde kaart van Etzlaub. De conclusie mag worden getrokken, dat het hier één en dezelfde maat betreft. De heersers van het Heilige Roomse Rijk werden in de Dom van Aken gekroond aler zij in Rome door de paus tot keizer werden gekroond. Hun voetmaat was de voetmaat van het Duitse rijk. De over de weg gemeten lengte van de Duitse mijl, 22.500 Duitse voeten, moet beschouwd worden als zijn juiste lengte. Blijkbaar is die mijl ooit abusievelijk op 20.000 voeten gesteld. Dat moet dan al gebeurd zijn voordat Walsperger in 1448 zijn wereldkaart vervaardigde. Maar hoe kwam dat zo?

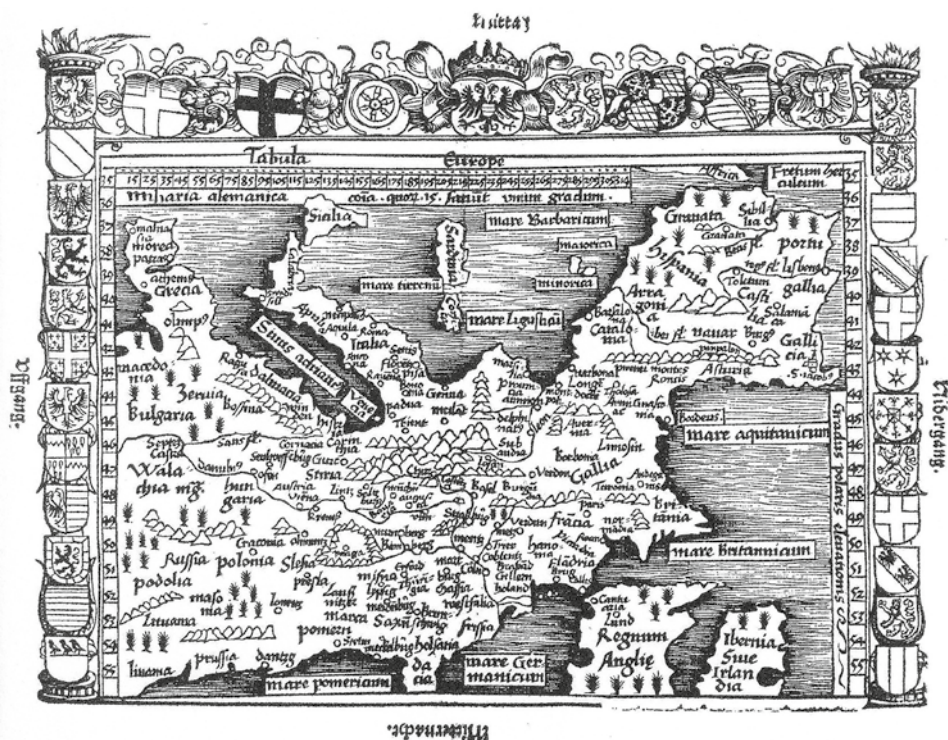
De breedtegraad en de Duitse mijl

Claudius Ptolemaeus (ca. 100-180 na Christus, geboren en wonend in Alexandrië) stelde de aardomtrek in zijn *Geographia* op 180.000 stadiën en de breedtegraad dus op 500 stadiën. Apianus schreef in 1524 dat de Latijnen aardmaten in mijlen uitdrukten en de Grieken in stadia. Ptolemaeus' stadia waren dus Griekse stadia, die 600 voeten telden, terwijl de Romeinse stadia 625 voeten lang waren. Misschien waren het Attische voeten, even lang als de Romeinse. Daarmee zou de breedtegraad volgens Ptolemaeus 500 x 600 x 0,296 m = 88,8 km lang zijn. In de heruitgaven van Ptolemaeus' werken (sedert 1477)¹⁹ worden diens stadia gezien als Romeinse stadia, waarvan er acht een mijl vormden. Bij de Grieken kon dat aantal 7½, 8, 8½ of 10 zijn. De breedtegraad kwam daarmee op 500/8 = 62½ *mille passuum*. Dit zien we voor het eerst in een bewerking van de *Geographia*, uitgegeven in Neurenberg in 1514. In dit boek lezen we voor het eerst met zoveel woorden, dat er vijftien Duitse mijlen in een graad gaan. In latere uitgaven worden die 62½ *milliaria communia* gelijk gesteld aan 15% *millaria Germanica*, onjuist dus. Ptolemaeus' breedtegraad zal moeten worden gelezen als 500/(4 x 8½) = 15 Duitse mijlen. Volgens de schaalstokken bij de bovengenoemde Europakaarten van Waldseemüller en Erlinger gingen er 75 Italiaanse/Romeinse mijlen en 15 (gemene) Duitse

mijlen in een graad. Wanneer dat Oskische respectievelijk Duitse voeten waren volgt daaruit een breedtegraad van respectievelijk 75 x 5.000 x ongeveer 275 mm (= ca. 103 km) en 15 x 20.000 x 343,2 mm (= 102,96 km), wat overeen komt met de breedtegraad volgens de kaart van Etzlaub. De onderschatting van de lengte van de Duitse mijl zal veroorzaakt zijn door de heersende onderschatting van de breedtegraad. Ook Etzlaub kon zich daaraan niet onttrekken.²⁰

Nieuwe inzichten over de bouwmaat van de Dom van Aken

Recente onderzoeken van de Dom van Aken hebben geleid tot andere inzichten van de bij de bouw gehanteerde voetmaat. Hierbij kan men echter niet om Konrad Hecht heen, gezien de gedegenheid van diens onderzoek. Ulrike Hecker, die een voetmaat van 322,4 mm postuleert, heeft bezwaren tegen Hecht, maar weerlegt hem geenszins, terwijl zij haar eigen these onvoldoende onderbouwt.²¹ Jan Pieper en Bruno Schindler gaan voorbij aan Hecht en beschouwen de Drususvoet als de Karolingische. Zij maken niet erg duidelijk waarom zij de Romeinse voet van 295,7 mm van toepassing verklaren.²² Zij leggen over de plattegrond en de verticale doorsnede rasters van vierkanten met zijden van twaalf voeten, terwijl er geen twaalf maar tien voeten in een Romeinse roede gaan. Zij delen die roede in twee vadem, een maateenheid

5. *Tabula Europe*, uit: Sebastian Münster, *Mappa Europae* (Frankfurt am Main: Christian Egenolph, 1536).

6. Lengte van de Schuh (voet, ca. 31 cm), Elle (el, ca. 83 cm) en Klafter (ca. 175 cm) aan de gevel van het oude stadhuis in Regensburg (foto: Martijn Storms, 13 maart 2019).

die de Romeinen – in tegenstelling tot de Grieken – niet kenden. Ook vereenzelvigen zij de St.-Hubertusvoet uit Luik, die in tien duimen was verdeeld, ten onrechte met de Romeinse, die twaalf duimen of zestien vingers telde.

Kleine, gemene en grote mijlen

Evenals bij andere mijlen bestonden er naast de gemene Duitse mijl een kleine en een grote mijl. Schaalstokken met gemene en grote Duitse mijlen staan op de Europakaarten van Waldseemüller en Erlinger met onderling verschillende verhoudingen, respectievelijk 2 : 3 en 4 : 5. Volgens Apianus (1524) telden zij 4.000 en 5.000 passen, oftewel 20.000 en 25.000 voeten.²³ Kleine Duitse mijlen zien we voor het eerst op kaarten van Sgrooten in diens Brusselse Atlas (1568-1573).²⁴ Riccioli stelde in 1661 de kleine, middelbare en grote mijlen op 20.000, 22.500 en 25.000 voeten.²⁵ Schramm haalde in 1726 Johan Heinrich Vogt aan, die geschreven had dat de kleine, de middelbare en de grote Duitse mijl in 't algemeen gehouden werden op 20.000, 22.500 en 25.000 voeten. Zelf hield hij het echter op 20.000, 25.000 en 30.000 voeten.²⁶ Riccioli en Vogt verdienen de voorkeur, omdat hun aantal voeten van de gemene mijl overeenkomt met het aantal dat afgeleid kon worden aan de kaart van Etzlaub,

In de loop van de zestiende eeuw werd het uitdrukken van mijl in de breedtegraad algemeen gebruikelijk. Naast de gemene Duitse mijl van 1/15 graad werd voor de grote 1/12 graad aangehouden.

7. Interieur van de koepel van de Akeners Dom (foto: Wikimedia Commons).

De kleine mijl wordt door sommigen gelijkgesteld aan het uur gaans of 1/20 graad, maar er zijn kaarten met schaalstokken die laten zien dat de laatste kleiner was. Dat Johan Cringinger (1521-1571) hem op kaarten van Saksen, de markgraafschap Meissen en Thüringen op

1/18 graad stelt, lijkt dan ook terecht.²⁷

Slotsom

De Duitse mijl was oorspronkelijk gebaseerd op de voetmaat, die door Karel de Grote in of omstreeks 794 is ingevoerd en die de bouwmaat werd van de kort daarop begonnen Dom van Aken. Konrad

8. Christian Sgrooten, *Zelandicarum insularum una cum limitibus earum descriptio* (Atlas Bruxellensis), 1573 (Brussel, Koninklijke Bibliotheek van België, Ms. 21.596 D (17-18)).

Hecht kon de lengte van die voet bepalen op 343,2 mm. Een breedtegraad telde vijftien Duitse mijlen. Omstreeks 1500 werd de lengte van de breedtegraad nog onderschat en was de mijl op 20.000 in plaats van op 22.500 voeten gesteld. Jean Fernel publiceerde in 1528 het resultaat van zijn nieuwe meting van de lengte van de breedtegraad, die vrij dicht uitkwam bij vijftien Duitsen mijlen van 22.500 Karolingische of Duitse voeten. Naast de gemene mijl was er ook een kleine Duitse mijl van 20.000 voeten en een grote van 25.000 voeten. Toen het uitdrukken van mijlen in de breedtegraad algemeen werd, werd de grote 1/12 graad en de kleine 1/18 graad.

Literatuur

- Annas, Gabriele. 2004. *Hoftag-Gemeiner Tag-Reichstag II*, Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- Apianus, Petrus. 1524. *Cosmographicus Liber*, Landshut.
- Back, Ulrich, e.a. 2012. *Der Alte Dom zu Köln*, Köln: Verlag Kölner Dom.
- Berends, Gerrit. 2017. *Van Punt tot Mijl. De vroegere voet-, roede- en mijlmaten in Nederland*, Zeist: eigen uitgave.
- Fried, Johannes. 2013. *Karl der Grosse. Gewalt und Glaube. Eine Biographie*, München: C.H. Beck oHG.
- Grierson, Philip. 1965. Money and coinage under Charlemagne. In: *Karl der Grosse, Lebenswerk und Nachleben* Bd I, Düsseldorf: Verlag L. Schwann, blz. 501-536.
- Hecht, Konrad. 1977. Die Sylvesterkapelle zu Goldbach. In: *Abhandlungen der Braunschweigischen Wissenschaftlichen Gesellschaft* 28, Göttingen: Verlag Erich Goltze KG, blz. 137-188.
- Hecht, Konrad. 1983. *Der St. Galler Klosterplan*, Sigmaringen: J. Thorbecke.
- Heckner, Ulrike. 2012. Der Tempel Salomos in Aachen: Datierung und geometrischer Entwurf der karolingischen Pfalzkapelle. In: *Die karolingische Pfalzkapelle in Aachen. Bauforschung – Bautechnik – Restaurierung* (= Arbeitsheft der Rheinischen Denkmalpflege, 78), Worms: Wernersche Verlagsgesellschaft, blz. 25-62.
- Heckner, Ulrike. 2013. Zwischen Intuition und Messgenauigkeit. Auf der Suche nach dem rechten Maß der Aachener Pfalzkapelle. In: Astrid Lang und Julian Jachmann, *Aufmaß und Diskurs. Festschrift für Norbert Nußbaum zum 60. Geburtstag*, Berlin: Lukas Verlag, blz. 11-25.
- Heijden, H.A.M. van der. 1992. *De oudste gedrukte kaarten van Europa*, Alphen aan den Rijn: Canaletto.
- Meine, Karl-Heinz. 1971. *Erläuterungen zur ersten gedruckten (Straßen-) Wandkarte von Europa der Carta itineraria Europae der Jahre 1511 bzw. 1520 von Martin Waldseemüller (um 1470*

- bis etwa 1521)*, Bonn-Bad Godesberg: Kirschbaum Verlag.
- Meurer, Peter H. 2001. *Corpus der älteren Germania-Karten*, Alphen aan den Rijn: Canaletto.
- Meurer, Peter H. 2007. *Die Manuskriptatlanten Christian Sgroten*, Alphen aan den Rijn: Canaletto.
- Mordek, Hubert, e.a. 2012. *Die Admonitio generalis Karls des Grossen*, Hannover: Hahnische Buchhandlung.
- Pieper, Jan, en Bruno Schindler. 2017. *Thron und Altar, Oktogon und Sechzehneck. Die Herrschaftsikonographie der Karolingischen Pfalzkapelle zu Aachen*, Aachen-Berlin: Geymüller.
- Riccioli, Johann Baptist. 1661/1672. *Geographiae et Hydrographiae Reformatae*, Bologna; heruitgave Venetiis: Typis Ioannis La Nou.
- Rottländer, Rolf. 1972. Eine angeblich spätrömische bronze. In: *Archäologisches Korrespondenzblatt Mainz am Rhein*: Verlag Philipp von Zabern, blz. 233-234.
- Rottländer, R.C.A. www.vormetrische-laengeneinheiten.de.
- Schmidt, Burghart e.a. 2009. Die Hölzter aus dem karolingischen Oktogon der Aachener Pfalzkapelle. In: *Jahrbuch der Rheinische Denkmalpflege* 40/41, blz. 220-235.
- Schramm, Carolus Christianus. 1726. *Saxonia monumentis viarum illustrata*, Vitembergae: Christ. Theoph. Ludovicum.
- Sebastian Münster, *Mappa Europa. Faksimile der originalausgabe von Christian Egenolff Frankfurt am Main 1536*, (1965), Wiesbaden.
- Verwijs, E., en J. Verdam. 1899. *Middelnederlandsch Woordenboek* IV, 's-Gravenhage: Martinus Nijhoff.
- Weltkarte des Andreas Walsperger, facsimile ed. Commentary*, (1981), Zürich: Belser Verlag.
- Wolff, Christian. 1734, heruitgave 1747. *Vollständiges mathematisches Lexicon I*, Leipzig.

Noten

1. *Weltkarte des Andreas Walsperger, facsimile ed. Commentary*, (1981).
2. Meurer 2001, 148-150.
3. Meine 1971; Meurer 2001, 155-160, 166-168; Van der Heijden 1992, 29-32, 36-37.
4. *Sebastian Münster, Mappa Europa. Faksimile der originalausgabe von Christian Egenolff Frankfurt am Main 1536*.
5. Zie verder Berends 2017, 147-149.
6. Verwijs en Verdam 1899, kol. 1602. Deze auteurs behandelen Nederlandse woorden uit de vijftiende eeuw en eerder.
7. Wolff 1734, heruitgave 1747, 715-717.
8. Rottländer, www.vormetrische-laengeneinheiten.de, geraadpleegd 21-11-2016.
9. Heckner 2012, 40.
10. Mordek e.a. 2012, 226-227.
11. Fried 2013, 455 e.v.; nl.wikipedia.org, 'Synode van Frankfurt', 'Karolingische muntsysteem'.
12. Hecht, 183; Grierson 1965, 501, 527-528;

- nl.wikipedia.org, 'Karolingische muntsysteem', de.wikipedia.org, 'Karlsfund'.
13. Rottländer 1972, 233-234.
 14. Grierson 1965, 529 noot 140.
 15. Hecht 1977, 183.
 16. Hecht 1977, 182; Hecht 1983, 43-47, 56.
 17. Back e.a. 2012.
 18. Schmidt e.a. 2009, 220-235.
 19. Te raadplegen op www.digitale-sammlungen.de (Münchener DigitalisierungsZentrum).
 20. Mijn eerdere veronderstelling, dat keizer Friedrich III of een van zijn voorgangers in de eerste helft van de vijftiende eeuw de lengte van de Duitse mijl bepaald heeft op 20.000 voeten en op 1/15 van de breedtegraad (zie Berends 2017, 183) blijkt onjuist te zijn. Die regesten zijn gedigitaliseerd en te raadplegen, zie <http://regesta-imperii.digitale-sammlungen.de/angebot/ri>; ook op de door de keizers bijeengeroepen Rijksdagen blijkt geen dergelijk besluit genomen te zijn, zie Annas (2004), passim (met dank aan Wouter Blees voor zijn spoorwerk).
 21. Heckner 2012, 44; Heckner 2013, 24; Berends 2017, 54-55.
 22. Pieper en Schindler 2017, 12-14, 135-164, 210-220.
 23. Apianus 1524, 33.
 24. Meurer 2007, 91-95.
 25. Riccioli 1661/1672, 50.
 26. Schramm 1726, 117.
 27. Medegedeeld door Riccioli 1661/1672, 51.

Summary

The German mile and the German foot / Gerrit Berends

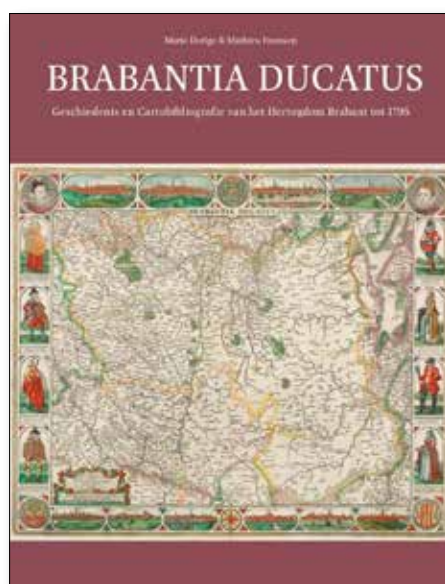
The German mile was originally based on the foot, introduced by Charlemagne in or about 794, which became the building measure of the shortly later started cathedral of Aix-la-Chapelle. Konrad Hecht (1977) was able to fix that foot on 343,2 millimeter (13,51 inch). One degree of latitude was equal to fifteen German miles. About 1500 the length of the degree of latitude was still underestimated and the mile was fixed to 20.000 feet (6,864 kilometer, 4,265 statute miles); while he really was equal to 22.500 feet (7,722 kilometer, 4,798 statute miles). Jean Fernel published in 1528 the result of his new measuring of the degree of latitude, which rather corresponded with fifteen German miles at 22.500 Carovingian or German feet. Beside the common mile existed also a small German mile at 20.000 feet and a large one at 25.000 feet. When the expressing of miles in the degree of latitude became common, the large one got 1/12 degree and the small one 1/18 degree.

Inzendingen voor deze rubriek aan:

Ron Guleij

E-mail: ron.guleij@nationaalarchief.nl

Brabantia Ducatus: Geschiedenis en Cartobibliografie van het Hertogdom Brabant tot 1795 / Mario Dorigo & Mathieu Franssen – Leiden: Brill Hes & De Graaf, 2018 (Explokart Historisch-Cartografische Studies 18). – ISBN 978-90-04-36702-9. – 712 pag., ill. in kleur; met samenvatting in het Engels, alfab. lijst van kaarttitels, lit. opg. en alfab. reg. op persoonsnamen. – Prijs € 165,-.

Aan de serie kartobibliografieën van het onderzoeksprogramma Explokart is afgelopen jaar een belangwekkend nieuw deel toegevoegd. Na het graafschap Holland (2000), de heerlijkheid Friesland (2006) en het graafschap Zeeland (2010) was het de beurt aan het kernland van de Zeventien Provinciën: het hertogdom Brabant. De 'Brabantwerkgroep', bestaande uit Mathieu Franssen, Kees Oomen (†2017) en Mario Dorigo, heeft vanaf 2000 aan dit kloekke boek gewerkt.

Zoals we inmiddels uit de andere delen gewend zijn, beslaat het boek een aantal inleidende hoofdstukken, die gevolgd worden door de eigenlijke kartobibliografie. Het eerste hoofdstuk behandelt – met zevenmijlskaarzen – de geschiedenis van Brabant vanaf de Frankische tijd. In de late Middeleeuwen groeide het hertogdom uit tot *primus inter pares* van de Zeventien Provinciën. Het feit dat de eerste van de vijf gewestkaarten, die Jacob van Deventer in opdracht van keizer

Besprekingen

Karel V tussen 1536 en 1549 publiceerde, de kaart van Brabant was, onderstreept die centrale rol. Deze werd echter kort daarna teniet gedaan als gevolg van de Nederlandse Opstand, waarin het hertogdom in feite in een uit twee randgewesten bestaande bufferzone tussen de Republiek en de Spaanse (later: Oostenrijkse) Nederlanden werd opgedeeld. Het concept van één domein, één hertogdom, bleef bestaan totdat het hertogdom werd opgeheven toen in 1795 de Oostenrijkse Nederlanden werden ingelijfd bij de Franse republiek. Het jaar 1795 vormt daarmee een natuurlijke einddatum voor de kartobibliografie, die bij Van Deventers gewestkaart van 1536 begint.

In het tweede hoofdstuk gaan de auteurs in op de kartering van het hertogdom. Ze betogen dat er een aantal basiskaarten te onderscheiden zijn: het werk van Van Deventer, Van Langren en Visscher/Hondius en de Fransen Sanson, Jaillot en Delisle vormde de basis voor uitgaven door vele anderen. Niet alleen gedrukte kaarten komen daarbij aan bod; ook verschillende

manuscriptkaarten als die door Sgrooten, Ferraris en de Hattinga's passeren de revue. Het hoofdstuk sluit af met een bijzonder nuttige noviteit, een 'uitgevers chronologie', waarin de verhoudingen tussen de verschillende gedrukte kaarten zijn opgenomen, als ware het een stamboom van basiskaarten en de daarvan afgeleide werken. Zo is goed te zien welke versies op welke basiskaart zijn terug te leiden. Deze 'kaartenstamboom' kent een inhoudelijke verdieping in het derde hoofdstuk, waarin de veranderingen in het kaartbeeld worden besproken. De auteurs focussen hierbij op de kartografie van een aantal gebieden (Schelde en directe omgeving, Maas en Biesbosch, inpolderingen en turfwinning in het noordwesten, de Peel) en de weergave van bepaalde elementen als bossen, (water-)wegen, watermolens en buitenhuizen.

In het vierde inleidend hoofdstuk komt de nauwkeurigheid van een vijftiental kaarten, die middels MapAnalyst zijn geanalyseerd, aan bod. De belangrijkste conclusies van dit onderzoek luiden dat de

Kaart van het kwartier van 's-Hertogenbosch door Willem en Joan Bleau, oorspronkelijk uit 1634. Later enkele malen met aanpassingen herdrukt en deze druk is van 1642.

meetkundige nauwkeurigheid van de kaarten van Brabant na Van Deventer nauwelijks is verbeterd, en dat Jaillot, in het geval van zijn Brabantkaart, overzichtelijkheid belangrijker achtte dan nauwkeurigheid. Dit hoofdstuk voegt mijns inziens weinig toe aan het geheel: de oorlogshandelingen van de Opstand werden gevolgd door een *de facto* deling van het grondgebied van het hertogdom, zodat er van een centraal aangestuurde karteringsoperatie geen sprake meer kon zijn. De politieke situatie maakte een wijziging in het algemene kaartbeeld van een hertogdom, dat in twee perifere gebieden uiteen was gevallen, feitelijk onmogelijk.

De kartobibliografie vormt de eigenlijke weerslag van het onderzoek dat bijna twintig jaar in beslag nam. Het is een waar *pièce de résistance*: in ruim vijfhonderd bladzijden worden honderdtwintig kaarten van het hele hertogdom, vier kwartierkaarten, dertien kaarten van enerzijds Staats- en anderzijds Oostenrijks Brabant afzonderlijk en vier historische kaarten besproken. Zoals we van Explokaart-uitgaven gewend zijn wordt getracht een zo compleet mogelijk overzicht te bieden van de verschillende staten en varianten van elke individuele kaart. Hierbij valt op dat de auteurs uitzonderlijk veel exemplaren van de vele honderden opgesomde varianten hebben geraadpleegd. De opmerkingen in het voorwoord, waarmee de auteurs hun echtgenotes bedanken voor de vele toegesneden oogjes als er weer eens een vakantiebepaaling bepaald werd door de locatie van deze of gene bibliotheek, en de bekentenis dat de auteurs moeite hadden met het vinden van de juiste 'balans tussen volledigheid en ruim voldoende', strekken mijns inziens in hun voordeel. De indrukwekkende massa aan kaarten is werkelijk tot in het kleinste detail bestudeerd, terwijl alle variaties en wijzigingen zijn beschreven, wat onder andere tot uitdrukking komt in maar liefst 56 vergelijkingstabellen. Daarbij is het werk voorbeeldig geïllustreerd. Verzamelaars en onderzoekers beschikken met dit boek over een ongevenaard naslagwerk.

Een noot van kritiek geldt de uitgeverij: het had een gerenommeerd uitgever als Brill gesierd meer aandacht te besteden aan de tekstredactie. Taalkundig vertonen de inleidende hoofdstukken slordigheden (bijvoorbeeld 'meer als' op p. 132 - al zou beweerd kunnen worden dat dat juist 'typisch Brabants' is), rammelt het zinsverband regelmatig en lijken delen van de tekst soms uit een opsomming van onuitgewerkte aantekeningen te bestaan.

Dit tekort doet zich vooral in het derde hoofdstuk voelen. Daarnaast zijn sommige inconsequenties ronduit storend (*Nicolaes* Visscher komt even zo vaak voor als het gelatiniseerde *Nicolaus*), net als de helaas ook in dit boek oprukkende spatziekte. Voor de beoordeling van de enorme taak waarvan Dorigo en Franssen zich hebben gekweten (Oomen moest in 2006 afhaken) is die kritiek echter niet van belang. Hen past alleen lof. Naar verluidt zijn zij inmiddels begonnen aan een volgende project: een kartobibliografie voor het graafschap Vlaanderen. Als het hen lukt de belofte in te lossen die zij met dit Brabantboek doen, dan ligt ons nóg een uitzonderlijk deel in het verschiet. Ik kan haast niet wachten.

Gijs Boink

Indonesië op de kaart. De rol van de Nederlandse aanwezigheid in Indonesië bij de ontwikkeling van de geodesie in Nederland / Huib Ekkelenkamp . - Proefschrift TU Delft. - Formaat 30x21 cm, 476 pp, 290 ill. Uitgegeven in eigen beheer. - ISBN 978-94-6375-250-3.

Op basis van ervaring in het terrein, een uitgebreide literatuurstudie (meer dan achthonderd publicaties worden vermeld!) en bezoeken aan vele kaartverzamelingen heeft Ekkelenkamp een indrukwekkend overzicht van de Nederlandse kartering van de Indische archipel samengesteld. Na een korte geschiedenis van Indonesië vanaf 1600 wordt de hydrografische en topographische openlegging van de archipel beschreven, en wordt ingegaan op de kaarten die vervaardigd zijn voor de stedenbouw en de ontwikkeling van de infrastructuur, met name ook van die van de telecommunicatie, de achtergrond van

Ekkelenkamp. Vervolgens wordt ingegaan op methoden en technieken toegepast bij de hydrografische en topographische opname, en de resultaten daarvan bij de verschillende geo-diensten in de archipel. Dat vormt allemaal de achtergrond voor het onderzoek naar de wisselwerking tussen de geodesiebeoefening in Nederland en Nederlands-Indië.

Maar eerst wordt nagegaan hoe Indonesië in kaart is gebracht: de hydrografische en topographische verkenning, opneming en kartering. De werkwijze met de gehanteerde instrumenten en methoden krijgt daarbij veel nadruk en, volgens de auteur, de vraag waarom bepaalde kaarten nodig waren en hoe ze vervolgens werden vervaardigd. Speciale aandachtsgebieden vormen daarbij de stadsuitbreiding, openbare werken, de aanleg van spoor- en tramwegen en van telecomverbindingen. Daar is dus de probleemstelling aan toegevoegd welke invloed dat allemaal gehad heeft op de geodesiebeoefening en -opleiding in Nederland.

De geschiedenis wordt vooral toegespitst op de voor de kartering relevante initiatieven van een elftal koloniale bestuurders, en vervolgd wordt met een tableau van degenen die de kartering daadwerkelijk uitvoerden: Von Derfelden van Hinderstein (zijn *Memoire analytique*, de verantwoording van de vervaardiging van zijn kaart van de archipel wordt niet vermeld), Horsfield, Van de Velde, Melvill van Carnbee, Le Clercq, Junghuhn, de gebroeders De Lange, Oudemans, De Bas en Muller - die selectie is wat onevenwichtig (Versteeg en Elinkwijk missen), en dat geldt ook voor de behandeling: aan Junghuhn worden meer bladzijden gewijd dan aan alle anderen samen.

Vervolgens wordt in het derde hoofdstuk nagegaan, hoe sociaal-maatschappelijke ontwikkelingen op het gebied van stedenbouw, de bouw van wegen, spoorwegen en de telecommunicatie-infrastructuur hebben bijgedragen aan het ontstaan van kaarten, ook al bleven de eisen waar dergelijke kaarten aan moesten beantwoorden, en de informatie die ze bevatten, wat vaag. Nieuw in onze kaarthistorische wereld, dus zeer welkom, is de aandacht die uit is gegaan naar kaarten die de bouw van het telecommunicatienetwerk ondersteunden. Hoofdstuk 4 brengt een duidelijk overzicht van geodetische methoden en instrumenten, waarbij zowel het hydrografisch als topografisch opmeten aan de orde komt, inclusief het vaststellen van de derde dimensie: in plaats van de kerktorens in Nederland waren er op Java en Sumatra vul-

kanen, en waar die ontbraken werd, vooral op de brede rivieren van Oost-Sumatra en Borneo, met astronomische plaatsbepaling en chronometers gewerkt. Vervolgens worden in hoofdstuk 5 de resultaten beschreven die bereikt zijn met de in het vorige hoofdstuk behandelde instrumenten en methoden. Het verhaal over de eigenlijke kartering bevat weinig details, in tegenstelling tot de uitgebreide behandeling van de verschillende triangulaties. Dat met de Indische topografische kaarten internationale prijzen werden behaald wordt aangevoerd als argument voor hun kwaliteit. De prijswinnende kaarten werden echter in Nederland gedrukt bij Charles Eckstein van de Topographische Inrichting in Den Haag. Er wordt wel veel aandacht besteed aan de veranderingen in de personele bezetting van de Topografische Dienst van 1905-1939. Bij de behandeling van het kadaster komt niet duidelijk aan de orde dat het eigenlijke Kadaster alleen gold voor de grote steden, en dat daar op het platteland geen sprake van was: daar werd per dorp landrente geheven op basis van het bebouwde oppervlak dat bij dat dorp hoorde.

De resultaten van de karteringen van Kadaster, Topografische dienst en Hydrografische dienst worden schematisch in bijlagen behandeld. Van de kaarten werd per categorie een selectie gemaakt, en veel van die kaarten zijn ook afgebeeld. Aan het slot van hoofdstuk 5 wordt een vergelijking gemaakt met de kartering van de archipel en die van een aantal andere staten, waarbij vooral de vergelijking met India relevant is.

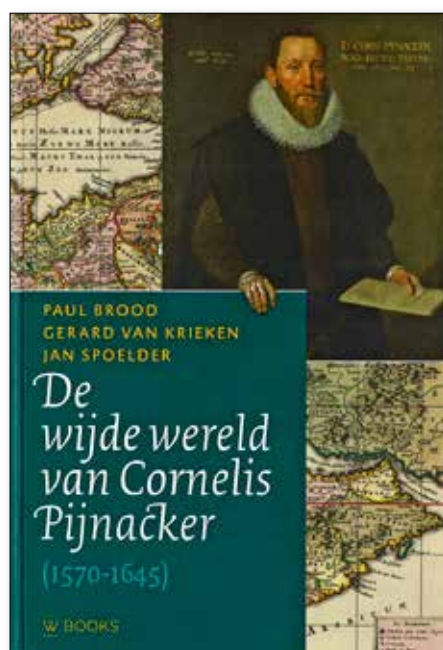
In hoofdstuk 6 wordt op de interactie tussen de geodesieactiviteiten in Nederland en die in Nederlands-Indië ingegaan en ook op de opleidingen, zowel van de bestuursambtenaren in Leiden als van de ingenieurs in Delft en in Indië. Waarom niet tevens naar Utrecht en Wageningen is gekeken is niet duidelijk: de geologie- en geografiestudie in Utrecht bijvoorbeeld (de laatste onder leiding van prof. Van Vuuren, die in Batavia het Encyclopedisch bureau, een belangrijke producent van thematische kaarten, had geleid) hebben ook voor de kartering van Indonesië belangrijke alumni afgeleverd zoals de wel vermelde Ormeling en Pannekoek en ook Verstappen.

Er wordt in deze studie veel met lijsten gewerkt, wat enerzijds heel overzichtelijk is, maar anderzijds moeilijk aansluit op de lopende tekst. Bibliografisch hadden de meeste opgenomen kaarten beter beschreven kunnen worden, nu is vaak moeilijk na te gaan waar ze te vinden zijn (bibliotheek-

nummers ontbreken). Maar met de 280 illustraties wordt wel een uitgebreid en boeiend beeld geschetst van de veelzijdige topografische en hydrografische kaartproductie die vanaf 1816 in of van deze door Nederland beheerde archipel plaats heeft gevonden.

Ferjan Ormeling

De wijde wereld van Cornelis Pijnacker (1570-1645) / Paul Brood, Gerard van Krieken, Jan Spoelder. – Zwolle : Wbooks, 2018. – Hardcover, 288 pag. – Met noten, bijlagen, literatuuropgave. – ISBN 9789462582941. – Prijs: 24,95

Deze biografie geeft een beeld van een zeer veelzijdige en boeiende persoonlijkheid en daarnaast een kijkje in de Nederlandse samenleving in de eerste helft van de zeventiende eeuw. Pijnacker was hoogleraar in Leiden, Groningen en Franeker en hij neemt ons mee in de academische en diplomatieke wereld van toen. In 1622 en 1625 onderhandelt hij op last van de Staten-Generaal over de kaapvaart in Algiers en Tunis om aan het einde van zijn carrière te werken als jurist en kaartmaker in Drenthe. Hij maakte de eerste betrouwbare kaart van het Drenthe.

Het boek is geschreven door historicus Gerard van Krieken, classicus Jan Spoelder en archivaris Paul Brood. Deze laatste heeft onder andere het hoofdstuk over Pijnackers kartografische inspanningen in Drenthe voor zijn rekening genomen. Na zijn leven als hoogleraar en gezant van de Middellandse Zeestaten strijkt Pijnacker in 1629 neer in het 'nederige' Drenthe. Tijdens zijn negen jaar durende verblijf in Drenthe maakt hij de eerste nauwkeurige

kaart van het gebied, die verschijnt in 1634. Een kaart die na 1660 nog steeds wordt uitgegeven in de *Atlas Major* van Joan Blaeu en zelfs daarna nog 'actueel' blijft.

Drenthe was tot dan toe kartografisch zeer slecht bedeed. Voor de Amsterdamse commerciële uitgevers uit die tijd was het belang te gering. Pijnacker maakte een nieuwe kaart met betrouwbare topografische informatie die tot dan toe niet bekend was. De kaart is opgedragen aan de Drentse Staten en komt voor in de meeste Nederlandse atlanten van de zeventiende en achttiende eeuw. Als eerste is de kaart opgenomen in de Duitse uitgave van de Mercator-Hondius atlas van 1636. Waarschijnlijk is de kaart ook los uitgegeven. Er bestaat een ongedateerde en een gedateerde versie uit 1634.

Het hoofdstuk 'Pijnackers Drentse jaren' beschrijft hoe Cornelis Pijnackers voorliefde voor landmeetkunde en kaartmaken ontstaat. In dit hoofdstuk staat helaas ook dat er geen nieuwe informatie is gevonden over de totstandkoming van de kaart. Vanaf 1625 – het moment dat Pijnacker blijkt had gegeven van zijn kartografische belangstelling tot het verschijnen van zijn kaart van Drenthe in 1634 – geen nieuwe inzichten dan hetgeen we al weten via eerdere auteurs. H.J. Versfelt schreef in 2005 in de Nieuwe Drentse Volksalmanak een artikel over de Pijnacker kaart van Drenthe. J.T. Bodel Nijenhuis, H.A. Poelman en S.J. Fockema Andreae waren hem daarin – zij het in beknopter vorm – voorgegaan. In een zogenaamd Intermezzo is de tekst die voorkomt in de Hondius-Janssonius en Blaeu-atlanten over 'T Graefschap Drente en de Heerlijckheydt Westerwoldt' opgenomen. Volgens Paul Brood is die tekst naar alle waarschijnlijkheid van de hand van Pijnacker zelf. Op de omslag van het boek prijken fragmenten van een zeer mooi ingekleurde kaart van Nicolaas Visscher *Magni Turcarum Domini Imperium in Europa, Asia et Africa*. De kaart is opgenomen als ode aan de diplomatenjaren van Pijnacker. Deze grote kaart is ingebonden in het Azië-deel van de *Atlas Maior* van Joan Blaeu bewaard bij het Nationaal Archief in Den Haag. Samenvattend geeft dit boek veel informatie over een zeer belangrijke periode uit onze geschiedenis die samenvalt met de Tachtigjarige Oorlog. Het boek leest prettig en is heel rijk geïllustreerd. Er is veelvuldig gebruik gemaakt van kaarten, plattegronden en prenten. In de titelpagina nog een kleine fout. Als geboortjaar van Pijnacker staat 1590 vermeld.

Ron Guleij

Inzendingen voor deze rubriek aan:

Ester Smit

E-mail:

e.smit@historischcentrumoverijssel.nl

Varia Cartographica

Kaartenwereld draait voor even weer rond Amsterdam

'Neêrlant is in dese eeuw het eenigh Tooneel van de dapperste verrichtingen des geheelen Aertbodems', schreef Joan Blaeu zonder enige schroom in het voorwoord van zijn *Tooneel der Steden* uit circa 1652. En verderop verhaalt hij meer specifiek over de stad Amsterdam, dat 'men haer met recht d'eerste [...] van 't geheel Aertrijck (als een Vorstin aller koopsteden) kan noemen'.

Ja, enige trots op zijn eigen stad mocht Blaeu niet ontzegd worden. En als hij nu nog had geleefd, zou hij zonder meer net zo fier zijn geweest op alle kartografische activiteiten, die afgelopen juli tijdens de 28ste International Conference on the History of Cartography (ICHC) in Amsterdam werden tentoongespreid. Voor even mocht onze hoofdstad zich weer eens het predicaat centrum van de kaartenwereld aanmeten. En hoe! Werkelijk alles trok de organisatie uit de kast om het congres tot een

waar kartografisch feest te maken: boeiende presentaties, levendige workshops, vlot lopende parallelsessies, schitterende publicaties, betoverende tentoonstellingen en enerverende excursies. Het kon niet op! Bijna 300 congresgangers konden zich een week lang vergapen aan al dat moois met als centrale congreslocatie het prachtige gebouw van het Koninklijk Instituut voor de Tropen (KIT). Saillant detail: in 2013 hield vanwege bezuinigingen de KIT-bibliotheek op te bestaan en verdween de plaatselijke kaarten- en erfgoedcollectie naar de Universiteitsbibliotheek Leiden en de boekencollectie grotendeels naar de Egyptische Bibliotheca Alexandrina ...

Precongressen

Alsof een volle week kartografie in Amsterdam nog niet voldoende was, vonden voorafgaand aan het ICHC-evenement in Utrecht en Leiden precongressen plaats. Op vrijdag 12 juli hield de commissie historische kartografie van de International

Cartographic Association in de Universiteitsbibliotheek Utrecht een goedbezocht symposium, getiteld *Controlling the Waters: Seas, Lakes and Rivers on Historic Maps and Charts*. Ongeveer zeventig belangstellenden waren hier getuige van negen gevarieerde lezingen en twee pop-up tentoonstellingen op het terrein van waterstaatkundige kartografie. Een dag later trad – voor een gezelschap van vergelijkbare omvang – de universiteitsbibliotheek van Leiden op als gastheer voor de tweejaarlijkse bijeenkomst van de International Society of Curators of Early Maps. Aldaar stonden een stadswandeling, vier lezingen, een pop-up tentoonstelling en een discussie over uiteenlopende kaart-beherende aspecten centraal.

Breed hoofdthema

Met dit rijkge vulde kartografische voorprogramma werd een deel van de congrespopulatie al goed 'opgewarmd' voor het eigenlijke ICHC-congres. Het overkoe-

Volop bewondering voor de kartografische vloermozaïeken in de Burgerzaal van het Koninklijk Paleis op de Dam (foto: Marco van Egmond).

pelende thema daarvan, *Old Maps, New Perspectives*, blonk uit in breedheid ook al waren vijf subthema's meer specifiek benoemd (*Production and Circulation of Maps in the Past, Multifunctional and Multimedia Maps, Maps in the Digital World, Maps and Water* en natuurlijk het onvermijdelijke *Any other Aspect of the History of Cartography*). Het erg brede hoofdthema leidde mijns inziens tot het ontbreken van een duidelijke rode draad en een veelheid aan uiteenlopende deelonderwerpen. Van middeleeuwse portolaankaarten tot twintigste-eeuwse hippiekaarten en van grootschalige stadskarten tot kleinschalige wereldkaarten en alles wat daar tussenin zit. Maar de vraag is gerechtvaardigd of met een meer specifiek uitgewerkt thema een polythematische uitwerking kan worden voorkomen. De ervaring leert immers dat de ICHC-congressen onafhankelijk van het thema qua lezingen per definitie een pluriform karakter vertonen.

À la carte

Had het eerste Amsterdamse ICHC-congres in 1989 de primeur van een postersessie, nu kwam het de eer toe het principe van de parallelsessies ten volle uit te buiten. Al eerder was daar in ICHC-verband mee geëxperimenteerd, maar niet op zo'n grote schaal als Amsterdam 2019. Aan parallelsessies kleven voor- en nadelen. Een nadeel is dat je als congresganger niet alles kunt volgen en dus zaken letterlijk en figuurlijk 'mist'. Een voordeel is echter dat veel meer voorstellen voor papers gehonoreerd kunnen worden. In totaal konden in Amsterdam op die manier maar liefst 114 sprekers hun verhaal in zowel plenaire als parallel- of workshopsessies kwijt: een nieuw ICHC-record! Daarnaast waren op de woensdag tijdens een aparte sessie nog 22 posters te bewonderen. Een bijkomend voordeel van parallelsessies is dat je als congresganger je keuze beter kunt afstemmen op je eigen voorkeuren en wensen. Of zoals ICHC-voorman Tony Campbell het noemde: '*a la carte* feast!' Op dit vlak hadden de organisatoren hun best gedaan om papers met overeenkomstige onderwerpen en raakvlakken tot één of meerdere sessies samen te smeden. Zo waren er bijvoorbeeld sessies over inkleuring en decoratie, de kartering van de noordelijke Pacific, koloniale kaarten, islamitische kartografie, kaarten en educatie, atlanten, wereldkaarten en missionaire kartografie.

Interactieve workshops

Een andere 'primeur', waarop Amsterdam 2019 zich mocht beroepen, waren de

Impressie van het afscheidsdiner in het Scheepvaartmuseum Amsterdam (foto: Marco van Egmond).

thematische en vaak interactieve workshops die op diverse locaties in en buiten Amsterdam plaatsvonden. In het ICHC-verleden kwamen dergelijke workshops ook al sporadisch voor, maar nu kregen ze een meer volwassen status. In Leiden stond tijdens een middagprogramma bijvoorbeeld het gebruik van digitale technieken bij oude kaarten in de picture. Verder kon men deelnemen aan workshops en discussies met betrekking tot oude tekstuele bronnen over kaarten, een virtuele stadswandeling door het Amsterdam van de zestiende-eeuwse kaartmaker en schilder Cornelis Anthonisz., de totstandkoming van de fraaie en informatieve 'bestseller' *De geschiedenis van Nederland in 100 oude kaarten* en de visualisatie van onze kere en onbekende verschijnselen en gebieden. Tot slot waren er mooie stadswandelingen langs Amsterdamse bolwerken, scheepswerven en pakhuizen en langs al dan niet meer zichtbare highlights van het roemruchte kartografische verleden van de hoofdstad.

Organisatie, accommodatie en techniek

De vele parallelsessies en workshops noopten natuurlijk tot een zeer strakke organisatie. Die organisatie verliep in het algemeen tamelijk vlekkeloos. Hooguit was er sprake van enige verstoring door toehoorders die tussen de lezingen door van zaal wisselden. De accommodatie van het KIT voldeed uitstekend; vooral de prachtige en grote Maximazaal was ideaal voor met name de plenaire sessies. Wel klaagden sommige congresgangers over de in hun ogen iets te ijverige airconditioning ter plekke. De leeszaal van de voormalige bibliotheek op de eerste etage bleek daarentegen wat aan de warme kant. De marmeren ontvangsthall vormde voor de koffiepauzes het mooie toneel van levendige ontmoetingen en discussies. Ook de catering tijdens de lunch, die dankzij het goede weer veelal in de tuin van het KIT of in het naburige Oosterpark werd genuttigd, was voortreffelijk te noemen. De techniek tijdens de sessies liet – voor zover bekend; uw verslaggever kon uiter-

aard ook niet overal bij aanwezig zijn – aan niets te wensen over. Top!

Uitsmijter

Geen ICHC-congres zonder kartografische tentoonstellingen. Ook wat dat betreft pakte Amsterdam 2019 uit met een 'line-up' die door toekomstige organiserende ICHC-steden moeilijk te overtreffen zal zijn. Met als onbetwiste 'hoofdact' natuurlijk de tentoonstelling *Het universum van Amsterdam* in het Koninklijk Paleis op de Dam, eind juni geopend door niemand minder dan Koning Willem-Alexander. De enorme vloermozaïeken van de wereldhalfronden en de kaart van de noordelijke sterrenhemel, voor de gelegenheid aangevuld met aantrekkelijke digitale animaties van onder meer de vroegere ontdekkingen, waren hier de grote publiekstrekker. Voeg daarbij de reuzenatlas van de Keurvorst van Brandenburg uit circa 1665 – een bruikleen van de Staatsbibliotheek zu Berlin – en succes is verzekerd!

Van mindere grandeur, maar zeker niet minder interessant, bleken de kaarttentoonstellingen in de Koninklijke Bibliotheek en het Nationaal Archief, beide in Den Haag, en het Allard Pierson, Stadsarchief en Scheepvaartmuseum in Amsterdam. De binnenplaats van laatstgenoemde instelling – voorzien van een enorme, op de kompaslijnen van een zeekaart gebaseerde koepel – fungeerde tevens als toepasselijk decor voor het traditionele afscheidsdiner. Daarmee toverde Amsterdam 2019 voor de congresgangers een prachtige 'uitsmijter' uit de hoge hoed. En

op de koop toe vond een dag later nog een 'post-conference tour' naar Enkhuizen plaats, met onder andere een bezoek aan het Zuiderzeemuseum en een stadswandeling.

Key notes

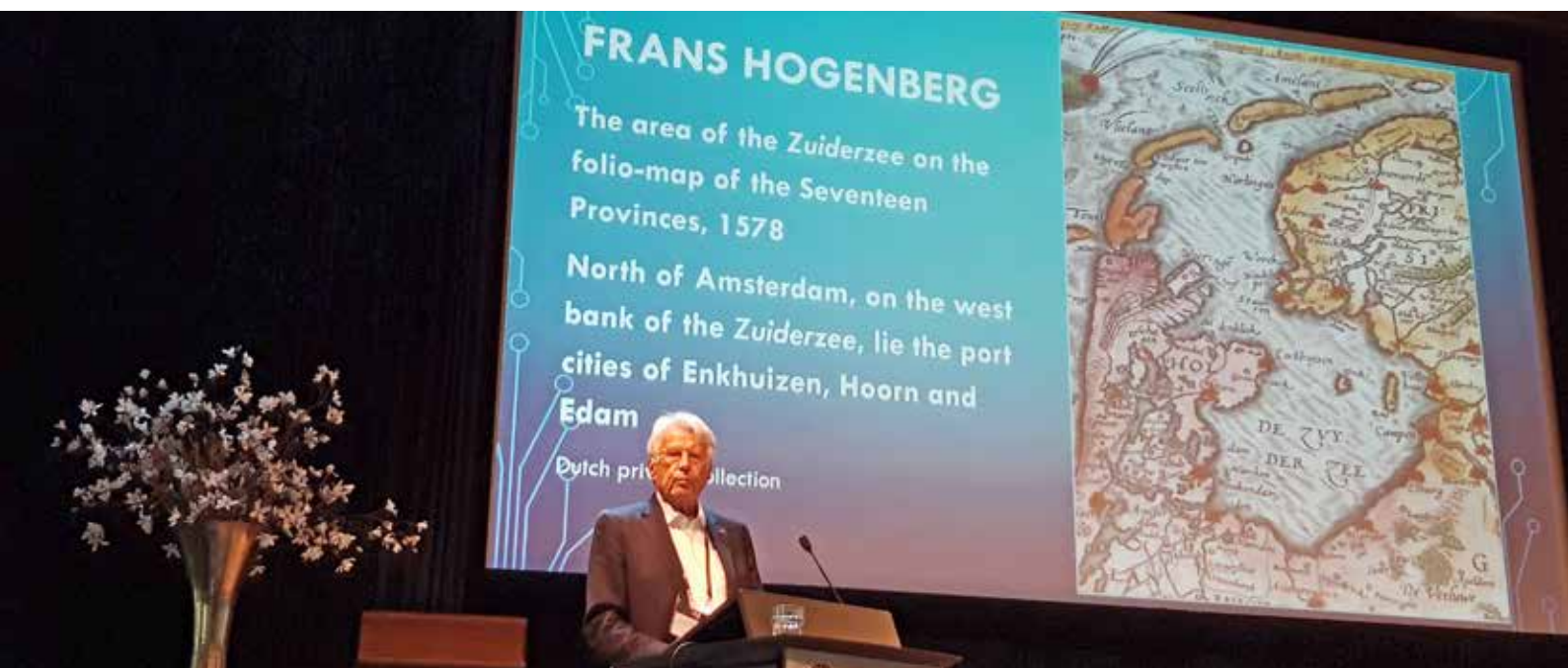
Internationale congressen tonen meestal een mooie momentopname van de stand van zaken op concrete vakgebieden en zijn aldus een belangrijke graadmeter voor de ontwikkeling van wetenschappelijke methoden en technieken in die disciplines. Het ICHC-congres in Amsterdam vormde daar geen uitzondering op. Zo viel met name de lezing van Lin Hong op, die overtuigend en innovatief de kartografische werkwijze van de jezuïet Martinus Martini met betrekking tot diens *Novus Atlas Sinensis* voor het voetlicht bracht. Doch echte diepgravende theoretische en methodische bespiegelingen op het wetenschapsterrein van de historische kartografie ontbraken nagenoeg tijdens het congres. Of het moeten de key note speeches zijn geweest, die het vakgebied in een wat breder perspectief plaatsten. Zo spraken bij de openingssessie Peter Barber (context en verschillende benaderingen binnen de historisch-kartografische wetenschap) en Djoeko van Netten (vroegmodern kaartgebruik) en bij de afsluitende sessie Günter Schilder (vroegere geschiedenis van de Nederlandse maritieme kartografie) op een meer beschouwende manier, die het overheersende detailniveau van de meeste lezingen oversteeg. Persoonlijk zou ik meerdere van dergelijke key notes toe-

juichen, bijvoorbeeld synthetiserende bijdragen aan het einde van elke congresdag. Daarin zouden erudiete hoogleraren, die hun sporen op het vakgebied reeds verdiend hebben, de lezingen of sessies van die dag kunnen samenvatten en bepaalde vernieuwingen of ontwikkelingen wetenschappelijk kunnen duiden. Wellicht een idee voor het komende ICHC-congres, dat van 4 tot 9 juli 2021 in het National Museum of Maps and Old Books te Boekarest gehouden wordt met als centraal thema *War and Post-war Cartographies*?

Resumé

Los van bovengenoemde, opbouwend bedoelde, kritische kanttekeningen is Amsterdam 2019 in de geschiedenis van de ICHC vooral te bestempelen als 'hors catégorie'. Niet eerder heb ik een congres bijgewoond dat zo goed georganiseerd was, zo'n mooi programmaboek met abstracts aanbood, zulke boeiende tentoonstellingen presenteerde en zo geanimeerd verliep. De meeste congresdeelnemers zullen het daar zonder meer mee eens zijn. Het organiserende comité, de 'harde kern' Paula van Gestel-van het Schip, Marleen Smit, Reinder Storm, Marissa Griffioen en Bram Vannieuwenhuyze voorop, mag dus met recht trots zijn op hetgeen in Amsterdam is neergezet! En ook Joan Blauw zou ongetwijfeld complimenten geven voor zo'n schitterend congres 'aen welcke met alle mogelijke vlijt en yver is gearbeyt, en bygebracht alles wat tot sijn grootste lusten en cieraet kan strecken'!

Marco van Egmond

Günter Schilder hield de afsluitende keynote speech over de vroege geschiedenis van de Nederlandse maritieme kartografie (foto: Marco van Egmond).

European Association for Urban History in Antwerpen

De *European Association for Urban History* (EAUH) organiseert in Antwerpen voor de vijftiende keer een conferentie. De conferentie (*International Conference on Urban History*) zal in 2020 plaatsvinden van 2 tot en met 5 september. De EAUH heeft zijdelings met historische kartografie te maken, maar desondanks is het de moeite van het vermelden waard. Call for papers is open tot 4 oktober. Meer informatie: www.antwerpen.be

Historisch-topografische atlas Zelandia Illustrata op internet raadpleegbaar

Het Zeeuws Archief heeft een collectie van het Koninklijk Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen geconserveerd, gedigitaliseerd en op het Internet gepubliceerd. Het gaat om de historisch-topografische atlas *Zelandia Illustrata*. De complete atlas is sinds maart 2019 geheel beschikbaar via het Internet. Het Zeeuws Archief voerde het project uit en beheert de collectie van het genootschap sinds 1978. Sporadisch werden er wel delen en deeltjes gedigitaliseerd en gepubliceerd, maar nu staat de *Zelandia Illustrata* compleet online.

Zoeken en vinden kan op twee manieren: willekeurig via de beeldbank of via de inventaris, met toegangsnummer 0294, deel I, kaarten. Meer informatie: www.zeeuwsarchief.nl

Internationaal symposium van de studie van globes

In Zürich vindt het veertiende internationale symposium van de studie van globes plaats. Voor de eerste keer sinds de oprichting in 1952 zal de *International Coronelli Society for Globe Studies* het symposium houden in Zwitserland, in samenwerking met het Zwitserse Nationaal Museum, de Abdijbibliotheek van St. Gallen en de Centrale bibliotheek van Zürich. Onderwerpen die onder andere aan de orde kunnen komen zijn: de vervaardiging en het gebruik van globes, behoud en restauratie ervan. Bijdragen met globegerelateerde onderwerpen zoals planetaria, telluria en lunaria zijn ook welkom.

Meer informatie: www.zb.uzb.ch
Wanneer: 2 tot en met 5 oktober 2019
Kosten: 120 Euro (exclusief maaltijden en hotelovernachtingen)

Vertellende kaarten?

In Bodleians Weston Library loopt sinds 5 juli een interessante tentoonstelling

Talking Maps over kaarten en het specifieke verhaal dat zij vertellen. De verhalen gaan over de betreffende plaatsen, als wel over de mensen die de kaarten hebben vervaardigd en/of gebruikt.

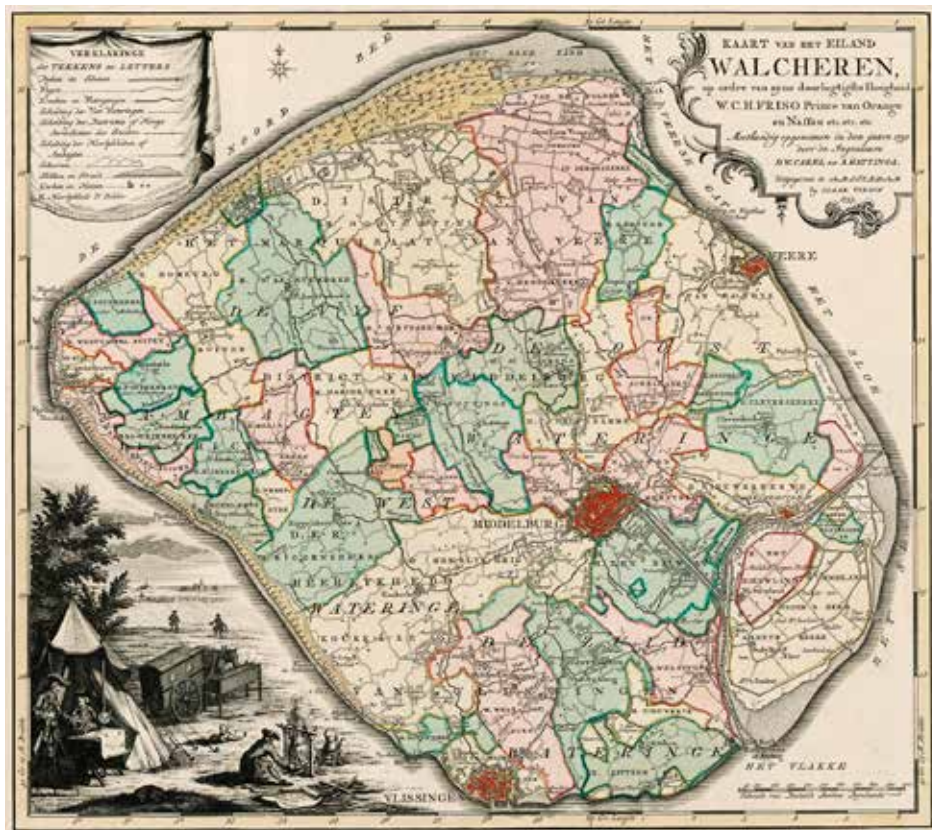
De tentoonstelling laat de mooiste schatten zien van de Bodleiancollectie die uit meer dan 1,5 miljoen kaarten bestaat. Er is een enorme verscheidenheid aan kaarten te zien, zo is er een kaart op perkament, geweven in wol, of gemaakt van kokosboombladeren, en de meest recente kaart opgebouwd uit pixels. De tentoonstelling is voor iedere geïnteresseerde in (historische) kartografie, maar ook voor hen die van mooie kunstobjecten houden, of bijzondere typografische weergaven van de werkelijkheid, die ook spiritueel kan zijn, zo blijkt uit een Boedhistische kaart waarop de weg aangegeven staat naar persoonlijke verlichting. Samenstellers van de tentoonstelling zijn Nick Millea, beheerder kartografische collecties van de bibliotheek en Jerry Brotton, professor Renaissance Studies aan de *Queen Mary University* te Londen. Meer informatie: www.bodleian.ox.ac.uk/whatson

Wanneer: tot en met 8 maart 2020
Waar: Bodleian Libraries, Broad Street, Oxford, OX1 3BG
Toegang: gratis

Cartografie & curiosa

In het scheepvaartmuseum is een bijna permanente tentoonstelling (tot medio 2024, maar dat staat niet op de website) die een nieuwe blik op de historische kartografie laat zien. Bezoekers kunnen leren over hoe de Nederlandse zeevaarders in de zeventiende eeuw hun weg vonden en hoe deze reizen het wereldbeeld bepaalden in Europa. Met de kaarten en objecten haalden deze scheepslui letterlijk de onbekende verre werelden in huis. De kartografie speelde daarbij een belangrijke rol. Het bracht niet alleen de nieuwe wereld in kaart, maar de kaarten werden steeds verfijnder. Elke kaart is feitelijk een kunstwerkje. Wie deze tentoonstelling bezoekt, maakt een wereldreis en een reis door het verleden, als vertrekpunt Amsterdam, te beginnen in 1597, met een wandkaart van Pieter Bast van Amsterdam. Meer informatie:

www.betscheepvaartmuseum.nl of info@betscheepvaartmuseum.nl voor nauwkeurige openingstijden
Toegangsprijs: 16,50 (online € 1,00 korting)
Waar: Kattenburgerplein 1 Amsterdam

Walcheren uit de atlas *Zelandia Illustrata* (Zeeuws Archief, collectie Zeeuws Genootschap, *Zelandia Illustrata*, Deel I, nummer 246)

Nieuwe literatuur en facsimile-uitgaven

- Boink, Gijs**, 'De eerste staat van Claes Jansz. Visschers Amstelodamum, Celebre Emporium Forma Plana nader beschouwd = The first state of Amstelodamum, Celebre Emporium Forma Plana by Claes Jansz. Visscher.' *Caert-Thresoor* 38,2 (2019): 14-31.
- Braziūnienė, Alma**, 'LDK 1613 M. Žemėlapis Laidos: Istorio-grafinis Aspektas' [= Editions of the 1613 Map of the Grand Duchy of Lithuania: Historiographical Aspect]. In: *Knygotyra* 72 (2019): 62-89 (on-line, met Engelse samenvatting, www.journals.vu.lt/knygotyra/article/view/13124)
- Brink, Lowie**, 'Breken met symbolen: De beeldwandkaarten van meester Leus en frater Halma.' *De Boekenwereld* 35 (2019) 2: 36-39.
- Brink, Paul van den, en John Steegh**, 'De droogmaking en inrichting van de Haarlemmermeer vóór en na 1852 = The reclamation and layout of the Haarlemmermeer before and after 1852.' *Caert-Thresoor* 38,2 (2019): 32-47.
- Delft, Marieke van**, 'De geschiedenis van Nederland in 100 oude kaarten.' *De Boekenwereld* 35 (2019) 2: 32-35.
- Delft, Marieke van, en Reinder Storm** (en Peter van der Krogt; Marleen Smit; Bram Vannieuwenhuyze; Huibert Crijns), *De geschiedenis van Nederland in 100 oude kaarten*. Tiel: Lannoo, 2019. - 400 blz. ISBN: 978 94 0145 907 5. - € 79,00.
- Dreiskämper, Petra**, 'AdamLink: Historische collecties van Amsterdam verbonden = AdamLink" Connecting historical collections of Amsterdam.' *Caert-Thresoor* 38,2 (2019): 48-54.
- Dupont, Colin**, 'Restaureur mais dans quel but? L'intervention sur les plans de villes et la carte du Brabant de Jacques de Deventer.' *Monte Artium: Journal of the Royal Library of Belgium* 8 (2015): 233-245.
- Edney, Matthew**, *Cartography. The ideal and its history*. Chicago: University of Chicago Press, 2019. - 296 blz. - ISBN 9780226605685. - \$ 30,00.
- Egmond, Marco van**, 'A new online historical atlas: the Dutch Bosatlas digitized and annotated (1877-1939).' *e-Perimtron* 14,1 (2019): 1-12.
- Ekkelenkamp, Huib**, *Indonesië op de kaart: De rol van de Nederlandse aanwezigheid in Indonesië bij de ontwikkeling van de geodesie in Nederland*. Delft: Technische Universiteit Delft, 2019 [proefschrift, uitgegeven in eigen beheer] - 476 blz. - ISBN 9789463752503. - Verkrijgbaar voor € 50,- met een e-mail naar huib.ekkelenkamp@gmail.com.
- Griffioen, Marissa**, 'Cartografie op de prenten van Jan en Casper Luyken.' *De Boekenwereld* 35 (2019) 2: 26-31.
- Groesen, Michiel van**, 'Dierick Ruiters's maps and the birth of the Dutch Atlantic.' *Imago Mundi* 71 (2019), 1: 34-50.
- Hameleers, Marc, en Anne van Noord** (m.m.v. Martijn Storms; Elizabet Nijhoff Asser; Ate Kahrel), *Kaartboeken van Amsterdam 1559-1703*. - Bussum: Thoth, 2019. - 224 blz. - ISBN 978 90 6868 773 6: € 29,90.
- Hollestelle, Leo**, 'Kaartencollecties in Nederland: Kaartencollectie van het Zeeuws Archief.' *Caert-Thresoor* 38,1 (2019): 26-28.
- Joret, Blandine**, 'From Grid to Screen: The Cartographic Space of Cinema.' *Simulacrum, Tijdschrift voor kunst en cultuur* 27 (2019) 4: 52-55.
- Kist, Martha**, 'Kaartencollecties in Nederland: Tresoar, Fries Historisch en Letterkundig Centrum = Map collections in the Netherlands : Tresoar, Frisian Historical and Literary Center.' *Caert-Thresoor* 38,2 (2019): 55-58.
- Kreeft, Nadia, en Martijn Storms**, 'Kanonnen bij Nagasaki op Japanse manuscriptkaarten.' *De Boekenwereld* 35 (2019) 2: 40-45.
- Krogt, Peter van der**, 'Een nieuwe wereldkaart van Joan Blaeu?' *De Boekenwereld* 35 (2019) 2: 20-25.
- Niedźwiedź, Jakub**, 'Mercator's Lithuanian-Russian Borderlands: 'Russiae pars amplificata' (1595) and Its Polish Sources.' *Imago Mundi* 71 (2019), 2: 151-172.
- Nierop, Henk van**, *De vernuftige etser: Het scandalieuze leven van Romeyn de Hooghe*. Amsterdam: Prometheus, 2019. - 344 blz. - ISBN 9789044640625. - € 39,99.
- Reinders, Reinder**, *De atlas van Acker Stratingh. Kartering van de Groningse bodem, wierden en waterstaat (1825-1839)*. Eelde: Barkhuis, 2019. - ISBN 9789492444882. € 49,95.
- Rossellò, Vincenc**, 'Las ciudades de Cataluña y del Reino del Valencia en los dibujos de Antoon van den Wijngaerde, 1563.' In: Luis Urteaga & Francesc Nadal (eds.), *Historia de la cartografía urbana en España. Modelos y realizaciones*. Madrid: Centro Nacional de Información Geográfica, 2017, blz. 107-134.
- Schilder, Günter, en Hans Kok**, *Sailing Across the World's Oceans: History & Catalogue of Dutch Charts Printed on Vellum 1580-1725*. Leiden: Brill, 2019. (Explokart Studies in the History of Cartography; 19). - ISBN 978 90 04 39857 3: € 175.
- Schotte, Margaret E.**, *Sailing school: Navigating science and skill 1550-1800*. Baltimore: Johns Hopkins University Press, 2019. - 320 blz. - ISBN 9781421429533. - \$ 59,95.
- Simons, Madelon**, 'Een zeeschildpad in de Spuistraat: Publiek en gebruikers van de Caert van oostlant (1543).' *Simulacrum, Tijdschrift voor kunst en cultuur* 27 (2019) 4: 12-17.
- Staat, Klazina**, 'Kaarten, reizen, en verbeelding in de Late Oudheid en de Middeleeuwen.' *Simulacrum, Tijdschrift voor kunst en cultuur* 27 (2019) 4: 30-35.
- Steegh, John & Hans Renes**, 'Juinen in kaart gebracht. De kaart van Juinen en omgeving door Arthur Steegh (1984).' *Tijdschrift voor Historische Geografie* 4 (2019), 2: 118-123.
- Storm, Reinder**, 'Tijdstromen: Geschiedenis als 'infographic'.' *De Boekenwereld* 35 (2019) 2: 16-19.
- Storm, Reinder, en Bram Vannieuwenhuyze**, 'Voorstelling en potentieel van de kaartencollectie van de Universiteit van Amsterdam.' *Simulacrum, Tijdschrift voor kunst en cultuur* 27 (2019) 4: 4-11.
- Storms, Martijn**, 'Geheimhouding bij de VOC? De dubbel petten van Blaeu en Van Keulen.' *Caert-Thresoor* 38,1 (2019): 14-25.

- Taatgen, Alice**, 'Het universum van Amsterdam.' *De Boekenwereld* 35 (2019) 2: 4-7.
- Taatgen, Alice (red.)**, *Het universum van Amsterdam: Schat-ten uit de Gouden Eeuw van de cartografie*. Amsterdam: Stichting Koninklijk Paleis; Zwolle: Waanders, 2019. - 96 blz. - ISBN 978 94 6262 248 7. - Ook verschenen in het Engels.
- Trachet, Jan**, 'Grandioos Grensgeval: Nieuw onderzoek naar het zestiende-eeuwse landschap op Pieter Pourbus' geschilderde kaart van het Brugse Vrije.' *Caert-Thresoor* 38,1 (2019): 9-13.
- Vannieuwenhuijze, Bram**, 'Enkele nieuwe ideeën over de ontstaanscontext van Jacob van Deventers stadsplattegronden = Some new ideas about the genesis of Jacob van Deventer's town plans.' *Caert-Thresoor* 38,2 (2019): 4-13.
- Vannieuwenhuijze, Bram, Luuk van der Vaart, Djoeke van Netten, Sarka Rygl, Isabel Casteels, en Iris Korver**, 'Tussen Zuidzee en Noordzee: Twee hypothesen over een wandkaart van Nicholas de Fer uit 1713.' *De Boekenwereld* 35 (2019) 2: 8-15.
- Veen, Sytze van der**, 'Onder Eskimo's.' *De Boekenwereld* 35 (2019) 2: 48-51. - Betr. de kaart 'Baels rivier in Groenland' met de nederzetting van de Hernhutters (c. 1750).
- Vlek, Ruud**, 'Een historische manuscriptkaart van de Zuid-Kennemerduinen.' *De Boekenwereld* 35 (2019) 2: 46-47.
- Wegman, Anton**, 'Kaartscheepjes: Amsterdamse plattegronden als maritiem-historische bron.' *Caert-Thresoor* 38,1 (2019): 3-8.

Inhoud historisch-kartografische tijdschriften

e-Perimtron 13,4 (2018)

On-line tijdschrift: <http://www.e-perimtron.org>

- Görz, Günther, Klaus Geus, Tanja Michalsky, & Martin Thiering, 'Spatial Cognition in Historical Geographical Texts and Maps: Towards a cognitive-semantic analysis of Flavio Biondo's "Italia Illustrata"' (blz. 182-199).
- Masetti, Carla, & Arturo Gallia, 'A Digital Cartoheritage for tourism and territorial enhancement around Rome. A case study' (blz. 200-212).
- Mouzo Trillo, Javier, 'The Technical Archive and the Map Library of the National Geographic Institute of Spain (IGN): Documentation, accessibility and applications' (blz. 213-221).
- Sánchez, Judith, Ángela del Carmen Ruiz, Santiago Navarro, & Ana Isabel Martín, 'Old Maps of Madrid and Interactive Web Applications by National Geographic Institute of Spain' (blz. 222-235).

e-Perimtron 14,1 (2019)

- Egmond, Marco van, 'A new online historical atlas: the Dutch Bosatlas digitized and annotated (1877-1939)' (blz. 1-12).
- Ranzi, Roberto, Kurt Werth, Fulvio Gentilin, & Salvatore Mangiapane, 'The Adige River map in 1:20,736 scale by Leopoldo de Claricini-Dornpacher (1847)' (blz. 13-25).
- Fowler, Ian, & Kristen Gwinn-Becker, 'Beyond the Framework: Transforming twentieth-century library websites into twenty-first century digital collections' (blz. 26-37).
- Santamaria-Varas, Mar, & Pablo Martinez-Diez, 'The Historic Charter of Barcelona (CHB)' (blz. 38-50).
- Timár, Gábor, Bálint P. Kocsis, Gábor Molnár, Marco Deligios,

Valerio Baiocchi, Csilla Galambos, & Előd Biszak, 'Habsburg topographic cartography of the Italian peninsula in the first half of the 19th century' (blz. 51-58).

e-Perimtron 14,2 (2019)

- Fleet, Chris, 'An open-source web-mapping toolkit for libraries' (blz. 59-76).
- Tzifopoulos, Yannis Z., & Evangelos Livieratos, 'Mapping Cartouches in Rigas' Charta and Gazis' Pinax: The Elaborately Symbolic Narrative of a Map' (blz. 77-84).
- Svenningsen, Stig Roar, & Mads Linnet Perner, 'Using GIS and historical digitized aerial imagery and maps to analyze information on Cold War Soviet military maps of Denmark' (blz. 85-96).
- Porter, Catherine, Keith Lilley, Christopher Lloyd, Siobhán McDermott, & Rebecca Milligan, 'Cartographic connections - the digital analysis and curation of sixteenth-century maps of Great Britain and Ireland' (blz. 97-109).

De Hollandse Cirkel 21,1 (maart 2019)

Informatie: <http://www.hollandsecirkel.nl/>

- Lochem-van der Wel, Sandra van, 'Op de uitkijk: instrumenten van het Korps Luchtwachtdienst en de Mijneuitkijkdienst' (blz. 2-7).
- Leijsen, Pieter van, 'Het restaureren van de verdeelmachines' (blz. 11-20).
- Stehouwer, Jan, 'Een nieuwe poging van Krayenhof om een driehoeksnet te meten (2)' (blz. 21-26).

De Hollandse Cirkel 21,2 (juli 2019)

- Aardoom, Leen, 'Profeten en pioniers van de saltelliet-navigatie en -geodesie: De maan (1514-1952)' (blz. 58-66).
- Broek, Theo van den, 'De Sartorius schuiftachymeter' (blz. 71-73).
- Hilster, Nicolàs de, 'De overdracht van de Breithaupt PRURO' (blz. 74-80).

Imago Mundi 71, 1 (2019)

- Gaspar, Joaquim Alves, 'The "Liber de exisencia riveriarum" (c. 1200) and the Birth of Nautical Cartography' (blz. 1-21).
- Houssaye Michienzi, Ingrid, & Emmanuelle Vagnon, 'Commissioning and Use of Charts Made in Majorca c. 1400: New Evidence from a Tuscan Merchant's Archive' (blz. 22-33).
- Groesen, Michiel van, 'Dierick Ruiters's maps and the birth of the Dutch Atlantic' (blz. 34-50).
- Perkins, Emma, 'The Seventeenth-Century Terrestrial Globe by Morden, Berry and Lea' (blz. 51-64).
- Manfrè, Valeria, 'Spain's Military Campaign in Sardinia and Sicily (1717-1720) According to Jaime Miguel de Guzmán-Dávalos, Marquis of la Mina' (blz. 65-80).
- Hughes, Paul, 'Three Unbound Charts (1630) from the Indian Ocean Lodged in Greenville Collins's Journal' (blz. 81-86).

Imago Mundi 71, 2 (2019)

- Tolias, George, 'The World under the Stars: Astrological Geography and the Bologna 1477 Edition of Ptolemy's "Cosmographia"' (blz. 125-150).
- Niedzwiedz, Jakub, 'Mercator's Lithuanian-Russian Borderlands: "Russiae pars amplificata" (1595) and Its Polish Sources' (blz. 151-172).

Withers, Charles W.J., 'On Trial - Social Relations of Map Production in Mid-Nineteenth-Century Britain' (blz. 173-195).
Sutton, T., 'A Note on Medieval Local Maps and Their Readers' (blz. 196-200).

IMCoS Journal 157 (June 2019)

Informatie: <http://www.imcos.org/imcos-journal>

Henry, John, 'John Phillips (1800-1874): The introduction of lithography in geological mapmaking in Great Britain' (blz. 10-26).

Tonkinson, Alice, & Robert Clancy, 'Mapping Nauru: A microcosm of imperialism' (blz. 28-39).

The Portolan 105 (Fall 2019)

Informatie: <http://www.washmapsociety.org/The-Portolan-Journal.btm>

Meinheit, Hal, 'The Man of Mapped Siam: James McCarthy and the Royal Survey Department' (blz. 9-26).

Singer, Jacob H., 'Exercises of Imagination and Speculation: Mapping Northwest America in the Mid-Eighteenth Century' (blz. 27-45).

Laprairie, Richard, 'The First Map to Use the Name Toronto: Recently Discovered on a Three and a Half Century Old Map' (blz. 47-57).

In- en verkoop: **antiquarische boeken**

prenten

decoratieve grafiek

Brede sortering:

- Geïllustreerde drukken 15-19e eeuw
- Topografie
- Atlanten
- Reisboeken
- Oude kunstgrafiek
- Natuurlijke historie

Antiquariaat
Plantijn

Ginnekenmarkt 5 - 4835 JC Breda

Telefoon: 076 560 44 00

Mobiel: 06 532 994 10

E-mail: dieter.d@planet.nl

www.plantijnmaps.com

Hier had uw
advertentie
kunnen staan

Voor info:

administratie@caert-thresoor.nl

BK BUBB KUYPER

VEILING BOEKEN
MANUSCRIPTEN
EN GRAFIEK

met o.a.
Nederlandse en
buitenlandse
kartografie,
topografie en
geschiedenis

**26-29
November
2019**

Kijkdagen
21-24 November

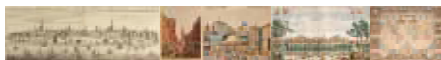
Inbreng voor
deze veiling
mogelijk op
maandag t/m
vrijdag van
9.00-17.00 uur

Kenaupark 30
2011 MT Haarlem
tel. 023 5323986
fax 023 5323893
e-mail info@bubbkuyper.com
catalogus online te raadplegen op
www.bubbkuyper.com

INKOOP en VERKOOP oude kaarten en stadsgezichten
Bernard Zweerskade 18, 1077 TZ Amsterdam, T: 020-6640841
www.inter-antiquariaat.nl interantiquariaat@chello.nl

BRILL

November 2017
Hardback (xiv, 354 pp.)
ISBN 9789004335998
Price € 149 / US\$ 172
brill.com/msc

July 2017
Hardback (xiv, 280 pp.)
ISBN 9789004345355
Price € 132 / US\$ 152
brill.com/ewcd

Networked Nation

Mapping German Cities in Sebastian Münster's 'Cosmographia'

Jasper van Putten,
Massachusetts College of
Art and Design

In this beautifully illustrated book, Jasper van Putten examines the creation of the city views in this cosmography, considering the evolution of German and Swiss identity over the period of the *Cosmographia's* publication (1544–1628).

Companions in Geography

East-West Collaboration in the Mapping of Qing China (c.1685–1735)

Mario Cams, University of
Macau

In *Companions in Geography* Mario Cams explores the early 18th century mapping of Qing China, one of the largest scientific projects of the early modern world and shaped by the collaboration between European missionaries and Qing officials.

Dat Narrenschip

Grote collectie landkaarten
en topografische prenten- en boeken

Specialisatie:

- IN- EN VERKOOP:
- landkaarten van de Nederlanden;
17 en 7 provinciën;
 - landkaarten en prenten van Graafschap Holland;
• Zeeland;
• Utrecht;
• overige provincies Nederland.

Antiquariaat
Dat Narrenschip

Turfkaai 11 (bij de bushalte!)
4331 JV Middelburg
telefoon
0118 674141
mobiel
06 28146967
e-mail
mail@datnarrenschip.nl

Openingstijden:
donderdag
10.00 - 21.00 uur
vrijdag
10.00 - 18.00 uur
zaterdag
10.00 - 17.00 uur

Ook gevestigd te Amsterdam
Singel 279
1012 WG Amsterdam
Geopend: zaterdag
10.30 - 17.30 uur

www.datnarrenschip.nl

Internetveilingen

Februari, Maart, April, Mei, Juni,
September, Oktober en November

www.swaen.com

Inbreng voor deze internet-veilingen is mogelijk
gratis taxatie - email: paulus@swaen.com

Tel. London + 44 (0)750 937 0039 / USA +1 727 687 3298

Sinds 40 jaar inkoop en verkoop van oude kaarten en atlanten
online catalogus met meer dan 2000 items